

Σταύρος Γ. Γεωργίου

Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 της μονής της Πάτμου

Στο αρχείο της μονής Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο απόκειται ένα σιγίλλιον, το έγγραφο αρ. 55 στην έκδοση Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, το οποίο υπογράφει κάποιος Νικήτας Κατακαλών, *δοῦλος τῆς πανσεβάστου σεβαστῆς κυρᾶς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς*¹. Ποια είναι όμως η Άννα Κομνηνή αυτή; Πρόκειται για τη θυγατέρα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και γνωστή ιστορικό, όπως υποστηρίζει η εκδότις του εγγράφου, ή για κάποια άλλη ομώνυμή της²; Είναι ένα ζήτημα με ενδιαφέρουσες προεκτάσεις τόσο από άποψη ευρύτερου ιστορικού ενδιαφέροντος όσο και ειδικότερα από άποψη διπλωματική³.

* Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, που αποτελεί προϊόν της έρευνας που διεξάγω για τους τιμητικούς τίτλους επί Κομνηνών και Αγγέλων (1081-1204) στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, οφείλω πολλά στις σοφές συμβουλές της καθηγήτριάς μου κ. Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα. Αισθάνομαι την ανάγκη και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω θερμά την κ. Ζαφράκα για την εμπιστοσύνη της και τη ανεκτίμητη βοήθειά της.

1. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, τόμ. Β΄: *Δημοσίων λειτουργιών*, Αθήναι 1980, αρ. 55 ([μεταξύ 1097-1109]), σ. 83.19: +Ὁ δοῦλος τῆς πάνσαιβάστου σαιβαστῆς κυρ(ᾶς) Ἄννης τῆς Κομνηνῆς Νικ(ή)τ(ας) ὁ Κ(α)τακαλ(ών)+. Για το πανομοιότυπο του εγγράφου βλ. της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β΄, Πίνακες*, πίν. XVI. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Anne Comnène, protectrice du couvent de Patmos (A propos d' un sigillion inédit)», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη* [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 6], Βενετία 1974, σ. 8-16, ειδικότερα πίν. Α΄, 1. – E. Vranoussi, «Contribution à l' étude de la paléographie diplomatique: les actes de Patmos», *La paléographie grecque et byzantine* [Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, 559], Paris 1977, σ. 435-457, ειδικότερα σ. 457, πίν. IX.

2. Την άποψη ότι πρόκειται για τη γνωστή ιστορικό η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου εξέφρασε γαλλιστί σε παλαιότερη μελέτη της και την επανέλαβε στα σχόλια της έκδοσης των εγγράφων της Πάτμου. Βλ. Μ. Nystazoroulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 8-16. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 86-88.

3. Γενικά για τα βυζαντινά σιγίλλια και χρυσόβουλλα σιγίλλια βλ. Fr. Dölger, «Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde», *Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929) 1-65, ειδικότερα σ. 39 (= *Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Ettal 1956, σ. 1-74, ειδικότερα σ. 44). – Του ίδιου, «Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden. Mit Bemerkungen zur byzantinischen Despotenurkunde», *Archiv für Urkundenforschung* 13 (1931) 45-68, κυρίως σ. 53-54 (= *Byzantinische*

Τα κυριότερα προβλήματα που παρουσιάζει το έγγραφο έχουν σχέση με τη χρονολόγησή του και την ταύτιση των απαντωμένων σε αυτό προσώπων. Όπως αναφέρει η εκδότις του, πρόκειται για πρωτότυπο έγγραφο, διαστάσεων 0,380 x 0,326 μ., γραμμένο σε λεπτό και στιλπνό ορθογώνιο χάρτη υπολεύκδου χρώματος. Η διατήρησή του δεν είναι καλή, αφού στο μεταξύ έχει υποστεί αρκετές φθορές. Τμήμα διαστάσεων 0,120x0,165 μ. από το άνω δεξιό μέρος του εγγράφου λείπει και συνολικά η γεγραμμένη επιφάνειά του έχει διαστάσεις 0,331–0,321 x 0,270 μ. και καλύπτει έκταση μόλις δεκαεννέα στίχων. Φθορές υπάρχουν επίσης στο σωζόμενο τμήμα του εγγράφου, ενώ από τη δίπλωσή του έχουν προκληθεί σχισμές⁴.

Από το έγγραφο λείπει επίσης η χρονολογική ένδειξη (*ινδικτιών*), που πρέπει να αναγραφόταν σύμφωνα με τη Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου στο απωλεσθέν άνω μέρος ή σε κάποιο από τα φθαρμένα σημεία του κειμένου, όπως συνάγεται από τη φράση *μηνί και ινδ(ικτιώνι) τοῖς προγεγραμμ(ένοις)* στο τέλος του εγγράφου⁵. Η γραφή είναι κατά την εκδότριά του, η οποία για να στηρίξει την άποψή της παραπέμπει σε παρόμοια έγγραφα της μονής της Λαύρας, η χαρακτηριστική γραφή της επίσημης γραμματείας των χρόνων του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού («Η γραφή του σιγίλλιου είναι η χαρακτηριστική γραφή της επίσημης γραμματείας των χρόνων Ἀλεξίου Α΄ του Κομνηνού (1081-1118)...»), στοιχείο που υποβοηθεί στη χρονολόγησή του⁶. Την ίδια άποψη εκ-

Diplomatik, σ. 75-101, κυρίως σ. 84-85). – Του ίδιου, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten*, München 1948, σ. 19-24. – G. Rouillard, «Note de diplomatique byzantine. Le χρυσόβουλλον σιγίλλιον et le χρυσόβουλλος λόγος», *Byzantion* 8 (1933) 117-124. – I. E. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή διπλωματική. Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα*² [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 4], Θεσσαλονίκη 1972 (α΄ έκδ. 1969), σ. 227-228, 246-249. – N. Svoronos, «Remarques sur les actes des fonctionnaires», *La Paléographie grecque et byzantine* (όπως στη σημ. 1), σ. 423-427 και κυρίως σ. 426-427. – N. Oikonomides, «Sigillion», εν Α. P. Kazhdan κ.ά. (έκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τόμ. 1-3, New York - Oxford 1991 (στο εξής: *ODB*), τόμ. 3, σ. 1893-1894.

4. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 82. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 8-9.

5. *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, αρ. 55 ([μεταξύ 1097-1109]), σ. 83.18. – Βλ. Μ. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 9 σημ. 3. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 84.

6. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 84. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 9. Για τη χρονολόγηση του εγγράφου αναφερόμαστε αναλυτικότερα κατ. σ. 145.

φράζει επίσης η Ε. Λ. Βρανούση, η οποία σημειώνει: «J' ai pourtant l' impression que l' écriture du sigillion signé par Katakalon est beaucoup plus proche à celle des premières années du règne d' Alexis (lettres arrondies, ligatures, etc.)...», και παραπέμπει σε παρόμοια πρωτότυπα αυτοκρατορικά έγγραφα ή επίσημα αντίγραφα από τις μονές της Λαύρας, των Ιβήρων και της Πάτμου⁷. Η ίδια επίσης σημειώνει σε άλλη εργασία της για το έγγραφο: «Είναι βέβαιον ότι εξεδόθη υπό της αυτοκρατορικής γραμματείας του 'Αλεξίου Α' Κομνηνού, και δη κατά τὰ πρώτα ἔτη τῆς βασιλείας του»⁸.

Ο Νικήτας Κατακαλών, ο οποίος υπογράφει το έγγραφο ως δοῦλος της πανσεβάστου σεβαστής Άννας Κομνηνής, είναι άγνωστος από αλλού, ούτε γνωρίζουμε τη σχέση του με τα άλλα γνωστά μέλη αυτή την περίοδο της οικογένειας των Κατακαλών⁹. Καμιά επίσης πληροφορία δεν παρέχεται για τον τίτλο ή το

7. E. Vranoussi, «Contribution», σ. 445-446 και κυρίως σ. 445 σημ. 67.

8. Ε. Λ. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, τόμ. Α': *Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, σ. *125 σημ. 3.

9. Για τους γνωστούς Κατακαλών τον ΙΑ' και τον ΙΒ' αιώνα βλ. Μ. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 11-12. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 86, όπου και βιβλιογραφία. Επιπρόσθετα βλ. N. Bănescu, «Sceau inédit de Katakalon, katepano de Paradounavon», *EO* 35 (1936) 405-408, κυρίως σ. 407-408. – Του ίδιου, «Sceaux de Démétrius Katakalon, katepano de Paradounavon», *EO* 39 (1940-1942) 157-160, κυρίως σ. 158. – Του ίδιου, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie* [Institut Roumain d' Études Byzantines, Nouvelle série, III], Bucarest 1946, σ. 54 σημ. 4, 95-97, 108. – Α. Ρ. Kazhdan, «Katakalon», *ODB* 2, σ. 1113. – Β. Βλυσίδου - Ε. Κουντούρα-Γαλάκη - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγής - Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη, 1], Αθήνα 1998, σ. 312-313, 475. Βλ. ακόμη τις σφραγίδες του ΙΑ' και του ΙΒ' αιώνα: V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, εν Αθήναις 1932, αρ. 92 (= *Ελληνικά* 4 [1931] 222). – Του ίδιου, *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan* [Bibliothèque Byzantine, Documents, 1], Paris 1952, αρ. 137, 205. – Του ίδιου, *Le corpus de sceaux de l' Empire byzantin* [Publications de l' Institut Français d' Études Byzantines], τόμ. II: *L' administration centrale*, Paris 1981, τόμ. V/1-3: *L' Église*, Paris 1963-1972, τόμ. V/1, αρ. 221, τόμ. V/2, αρ. 1400. – G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* [Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης, 3], σύντ. - έκδ. J. W. Nesbitt, τόμ. II, Berne 1984, αρ. 996. – J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* [Dumbarton Oaks Catalogues], τόμ. 1-3, Washington, D.C. 1991-1996, τόμ. 1, αρ. 67.1, τόμ. 2, αρ. 1.14, 38.6. – Ι. Κολτσίδα-Μακρή, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη - Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών* [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 4], Αθήνα 1996, αρ. 162, 300.

αξίωμα του¹⁰. Ένας οστιάριος και βασιλικός κουβικουλάριος ή βασιλικός σπαθαροκουβικουλάριος Νικήτας Κατακαλών, γνωστός από σφραγίδες, τοποθετείται αρκετά πρωιμότερα, τον Θ' ή τον Ι' αιώνα¹¹. Σε ό,τι αφορά το ανορθόγραφο της υπογραφής του Κατακαλών, πρέπει να σημειώσουμε, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, ότι αυτό δεν είναι σπάνιο φαινόμενο στα βυζαντινά έγγραφα, όπου συχνά παρατηρούνται σφάλματα στις υπογραφές κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, ακόμη και επισκόπων¹². Ιδιαίτερα συχνό είναι το φαινόμενο αυτό στα έγγραφα του Αγίου Όρους¹³.

Πέραν της υπογραφής του Νικήτα Κατακαλών το έγγραφο φέρει τη μολύβδινη σφραγίδα κάποιου Μιχαήλ: *Κ(ΥΡ)ΙΕ ΒΟΗΘ(Ε)Ι ΤΩ ΣΩ Δ(ΟΥΛΩ)*

10. Για το αξίωμα του Νικήτα Κατακαλών βλ. κάποιες υποθέσεις που κάνουμε κατ. σ. 175.

11. Σύμφωνα με τη Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Anne Comnène», σ. 11-12 σημ. 20 και *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 86, σώζονται δύο σφραγίδες κάποιου οστιαρίου και βασιλικού κουβικουλαρίου Νικήτα Κατακαλών ή Κατακάλου στη συλλογή του Dumbarton Oaks Center (D.O. 58.106.2814, 58.106.4102), τις οποίες σύμφωνα με παρατήρηση του V. Laurent χρονολογεί τον Ι' και ίσως τον Θ' αιώνα. Βλ. ακόμη «Byzantine Seals published between 1986 and 1991/2», εν Ν. Οικονομίδης (έκδ.), *Studies in Byzantine Sigillography* 3, Washington, D.C. 1993, σ. 143-208, ειδικότερα σ. 191, αρ. 1160, για τη σφραγίδα ενός βασιλικού σπαθαροκουβικουλαρίου Νικήτα Κατακαλών που χρονολογείται τον Ι' αιώνα, ενώ προτείνεται και πρωιμότερη χρονολόγησή της μεταξύ 860-890.

12. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 88, και κυρίως όσα σημειώνει η Ε. Α. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή επισήμων εγγράφων της εν Πάτμω μονής εις ειλητόν του ΙΑ' αιώνας», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 95-119, ειδικότερα σ. 115 σημ. 2, για τα σφάλματα στην υπογραφή του Γεωργίου Πλευρή, ο οποίος επικύρωσε λίγο πριν από τον Μάιο του 1099 ή του 1114 το ειλητόν της Πάτμου (Ε. Α. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 107. – Της ίδιας, «Une collection authentiquée d' actes du couvent de Patmos et ses notices dorsales (XIe s.). Notes de diplomatique byzantine», *Σύμμεικτα* 2 [1970] 329-348, ειδικότερα σ. 333: «Γεώργιος ὁ Πλευρῆς τὰ παρόντα ἴσα μετὰ τὸν προτοτύπον ἀντιβαλὸν κε κατὰ πάντα εὐρὸν ἰσάζοντα ὑπέγραψα κὲ ἐσφράγισα κάτοθεν ἰς βεβέοσιν των μάϊο ἰνδικτιῶνος η' +»), και γενικά τα σφάλματα που παρουσιάζονται σε υπογραφές επισκόπων και ανωτάτων αξιωματούχων.

13. Βλ. για παράδειγμα από την ίδια περίοδο J. Lefort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - V. Kravari - H. Métrévéli, *Actes d' Iviron* [Archives de l' Athos, XVI], τόμ. II: *Du milieu du XIe siècle à 1204*, Paris 1990, αρ. 43 (27 Μαρτίου 1085), σ. 149.51-52. – P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra* [Archives de l' Athos, V], τόμ. I: *Des origines à 1204*, Paris 1970, αρ. 60 (1 Σεπτεμβρίου 1115), σ. 314.66-67, 74. – N. Oikonomidès, *Actes de Docheiariou* [Archives de l' Athos, XIII], Paris 1984, αρ. 4 (14 Δεκεμβρίου 1117), σ. 82.1.

ΜΙΧΑΗΛ¹⁴. Πρόκειται πιθανόν για τον προϊστάμενο του Κατακαλών, όπως υποστηρίζει η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, η οποία επισημαίνει την ύπαρξη και άλλων παρόμοιων περιπτώσεων σε βυζαντινά έγγραφα δημοσίων λειτουργιών, που είναι επικυρωμένα με τη σφραγίδα άλλου προσώπου εκτός του εκδίδοντος και υπογράφοντος το έγγραφο αξιωματούχου¹⁵. Αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά την περίπτωση του εγγράφου αρ. 61 της μονής της Πάτμου του Φεβρουαρίου του 1216, το οποίο συνέταξε και υπέγραψε ο μεγαλοδοξότατος Ανδρόνικος Μαυρόποδος (sic), ενεργώντας κατ' εντολήν του πανσεβάστου σεβαστού, παρακοιμωμένου και δουκός Θρακησίων Αλεξίου Κρατερού, που επίσης υπέγραψε το έγγραφο και το επικύρωσε με τη σφραγίδα του¹⁶. Η ίδια ερευνήτρια θεωρεί ως ανάλογη την περίπτωση του Μιχαήλ στο έγγραφο αρ. 55 και συγκεκριμένα σημειώνει: «Ανάλογος προφανώς είναι και η περίπτωσης του σιγιλίου του Νικήτα Κατακαλών: ο Μιχαήλ, προϊστάμενος ή ιεραρχικώς ανώτερος του Νικήτα, θα είχε δώσει εντολήν εις αυτόν να προβή εις τας δεούσας ενεργείας – πιθανώτατα δὲ τὸ ἔνταλμά του παρετίθετο, κατὰ τὸ σύνηθες, εις τὸ νῦν ἀπωλεσθὲν ἄνω τμήμα τοῦ σιγιλίου. Διὰ τοῦτο καὶ ἐσφράγισε τὸ ἔγγραφο, τὸ ὁποῖον ὁ Νικήτας ἐξέδωκε κατ' ἐντολήν του...»¹⁷.

Η υπόθεση στην οποία αναφέρεται το έγγραφο σχετίζεται με το προάστιον Παρθένιον στη Λέρο, το οποίο την εποχή της απόλυσης του εγγράφου ανήκε στη μονή της Πάτμου¹⁸. Σύμφωνα με το έγγραφο ο δούλος τῆς πανσεβάστου σεβα-

14. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 82. Βλ. και της ίδιας, «Anne Compène», πίν. Α', 2 και *Έγγραφα Πάτμου Β'*, Πίνακες, πίν. XVI, όπου πανομοιότυπο της σφραγίδας.

15. Μ. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Compène», σ. 9-10. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 84, 140-141.

16. *Έγγραφα Πάτμου Β'*, αρ. 61 (Φεβρουάριος [1216]), σ. 140.41-45. – Βλ. Μ. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Compène», σ. 10. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 84, 140-141.

17. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 84. Βλ. και της ίδιας, «Anne Compène», σ. 10-11. Περισσότερα για τον Μιχαήλ της σφραγίδας αναφέρουμε κατ. σ. 159 κέ.

18. Το προάστιον Παρθένιον βρισκόταν στη βόρεια πλευρά της Λέρου, στη θέση του σημερινού χωριού Παρθένι. Βλ. Ε. Α. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου Α'*, σ. 52. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 66, 85, 297 (χάρτης της Λέρου). Για τον όρο προάστιον ή προάστιον βλ. Fr. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts* [Byzantinisches Archiv, 9], Leipzig - Berlin 1927 (ανατ. Darmstadt 1960), σ. 127-128, 137-139. – G. Ostrogorsky, «La commune rurale byzantine. Loi agraire - Traité fiscal - Cadastre de

στῆς κυρᾶς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς Νικήτας Κατακαλῶν αποκαθιστά την κυριότητα του προαστείου Παρθένιον ἐπὶ ἐνὸς νησιδίου, στο ὁποῖο ἐβοσκαν παράνομα τα ζῶα τους οἱ οικῆτορες του γειτονικοῦ ἀγροῦ του Κορωνά. Προηγουμένως εἶχε δοθεῖ ἐντολή νὰ τιμωρηθοῦν οἱ παρανομήσαντες, τους εἶχε ὁμως συγχωρεθεῖ τὸ πταίσμα ἀπὸ τους μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀναφέρει τὸ ἐγγράφο, ἔλαβαν ὑπόψη ἀπὸ τῆς ἐμῆς τὴν εὐαγγελικὴ ἐντολή γιὰ συγχώρεση καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ γεγονός ὅτι τότε οἱ οικῆτορες τοῦ Κορωνά ἐλείπαν σὲ κάποια ἐκστρατεία (ταξίδιον)¹⁹. Συγκεκριμένα τὸ ἐγγράφο ἔχει ὡς ἐξῆς:....ὁλλα [...³⁵] ζουσι καὶ τοῖς πλησιάζουσιν ἐπ[οίκοις]....^{2.0}. τὴν νο]μὴν τῶν ἰδίων κτηνῶν. Ἐπεὶ οὖν καὶ τ[...^{2.0}.] ὑπὸ τὴν δεσποτ(εῖαν) καὶ κατοχὴν τοῦ προ(αστίου) Παρθ(ε)ν(ίου) ἐμφ.... ἐ...α.. σωφρονισθῆναι ἀξίως ὅσον κ[αὶ τ]ὴν τῶσω...κ[ατὰ τὴν τῶν;] νόμων ἀκρίβειαν τοὺς εἰσελθόντας ἐν τούτῳ ἀτάκτω[ς] καὶ τὰ ἴδια κτήνη ἐκέισε νομεύσαντας κατ(ὰ) τ(ὴν)....(ἰνδικτιῶνα;)... οἰκητόρων τοῦ ἀγροῦ Κορωνά. Ἐπεὶ δὲ οἱ εὐλεβέστατοι (μονα)χοί, τ[ὴν εὐαγγελικὴν] ἐκείνην φυλάττοντες ἐντολὴν «τῶ τὴν σιαγόνα τύπτειν ἐθέλοντι παρέχειν καὶ τὴν ἑτέραν» καὶ παντὶ τῶ ἐπηρεάζον[τ]ι εὐχεσθαι, οὐκ [ἠθέλησαν;] ὑπ' ἀχθῆν(αι) πρό(ς) ἄμυναν, τὸ μὲν ζημιωθῆναι τούτους καὶ παιδευθῆναι ἀξίως συνεχωρήθη καὶ παρ' ἡμῶν ἐν τῶ τέως, ἅτε καὶ τῶν ἀτάκτων κυρίως καὶ νεωτεροποιῶν ἀποδημούντων εἰς τ(ὸ) ταξίδ(ιον), τὸ δὲ γε νησίδ(ιον) ὑπὸ τ(ὴν) παλαιὰν δεσποτ(εῖαν) καὶ κατοχὴν κατ' ἐλήφθη τοῦ προ(αστίου) Παρθ(ε)ν(ίου) εἰς μερικὴν τιν(α) παραμυθία[ν] νο[μ]ῆς τῶν ζῶων αὐτοῦ· ὁ δὲ καὶ καθέξει ἀμετακινήτως καὶ ἀπαρασαλεύτως, καθὰ δὲ καὶ

Thèbes», μετάφρ. Η. Miakotine, *Byzantion* 32 (1962) 139-166, ἐιδικότερα σ. 149 (= *Zur byzantinischen Geschichte. Ausgewählte kleine Schriften*, Darmstadt 1973, σ. 44-71, ἐιδικότερα σ. 54). – P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Calway 1979, κυρίως σ. 77. – M. Loos, «Quelques remarques sur les communautés rurales et la grande propriété terrienne à Byzance (VIIe-IXe siècles)», *BS* 39 (1978) 3-18, κυρίως σ. 8 σημ. 29. – A. Harvey, *Οικονομικὴ ἀνάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, σ. 72. – M. C. Bartusis, «Proasteion», *ODB* 3, σ. 1724. Γιὰ τὶς ἀγροτικὲς σχέσεις στο Βυζάντιο βλ. καὶ τὴν εὐσύννοπη μελέτη τοῦ I. E. Καραγιαννόπουλου, *Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων στο Βυζάντιο* [Ἑλληνικὴ Ἐπιτροπὴ Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Ευρώπης, Κέντρο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Ευρώπης, 35], Αθήνα 1995.

19. Γιὰ τὸν ἀγρὸ τοῦ Κορωνά βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγράφα Πάτμου Β'*, σ. 67, 85, 297 (χάρτης τῆς Λέρου). Γιὰ τὸν ὄρο ἀγρός βλ. Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 135-136. – Μ. Πατεράκη-Γαρέφη, «Παρατηρήσεις στὴν ἔννοια τοῦ βυζαντινοῦ ὄρου "ἀγρός"», *Βυζαντινά* 10 (1980) 149-167.

πρότ(ε)ρ(ον) εἶχεν ἕως τοῦ νῦν καὶ ἐπὶ τῶν) ἔμπροσθεν. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τὸ παρό(ν) σιγίλλιο(ν) συνήθως πιστωθ(έν) ἐπέδόθη τῇ σεβασμ(ία) μο(νῆ) εἰς ἀσφάλ(ειαν). μῆνι καὶ ἰνδ(ικτιῶνι) τοῖς προγεγραμμ(ένους)+++ | +’Ο δοῦλ(ος) τ(ῆς) πάνσαιβάστου σαιβαστ(ῆς) κυρ(ᾶς) Ἄνν(ης) τ(ῆς) Κομν(η)ν(ῆς) Νικ(ή)τ(ας) δ Κ(α)τακαλ(ών)+²⁰.

Τα δύο τοπωνύμια, το προάστειον Παρθένιον και ο αγρός του Κορωνά – ή του Κουρουνά ή των Κουρουνών, όπως απαντά –, είναι γνωστά και από άλλα έγγραφα του πατριαρχικού αρχείου. Γνωρίζουμε ότι οι νήσοι Λέρος, Λειψώς και Φαρμακός είχαν μεταβιβαστεί με εντολή του αυτοκράτορα σε άγνωστη σε μας χρονολογία, οπωσδήποτε όμως μεταξύ Απριλίου 1081-Μαΐου 1087, από τη μονή του Παντεπόπτου Σωτήρος στην Κωνσταντινούπολη στο σέκρετον του Μυρελαίου. Η μεταβίβαση είχε γίνει σύμφωνα με έναν χρυσόβουλλο λόγο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού που δεν σώζεται, μαρτυρείται όμως σε ένα μεταγενέστερο χρυσόβουλλο για τη μονή της Πάτμου που απολύθηκε τον Μάιο του 1087²¹.

20. Έγγραφα Πάτμου Β΄, αρ. 55 (μεταξύ 1097-1109), σ. 83.1-19. Η ευαγγελική αναφορά προέρχεται από τον Ματθαῖον, ε΄, 39: Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ’ ὅστις σε ῥαπίσει ἐπὶ τὴν δεξιάν σου σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην... – Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 83, testim. στ. 9-10.

21. Έγγραφα Πάτμου Α΄, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.15-20. – Βλ. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* [Corpus des griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches], μέρ. 1-5, München - Berlin 1924-1965, β΄ έκδ. μέρ. 2 και 3, με διορθώσεις από τον P. Wirth, München 1995, 1977, αρ. 1137. – Ε. Λ. Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου Α΄, σ. 43, 49. Βλ. ακόμη R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l’ Empire byzantin*, μέρ. I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, τόμ. III: *Les églises et les monastères*², Paris 1969 (α΄ έκδ. 1953), σ. 352, 513. – P. Wirth, «Die mittelalterliche griechische Inselwelt im Lichte der byzantinischen Kaiserdiplome», εν Fr. E. Thiriet (επιμ.), *Symposion byzantinon, Colloque international des historiens de Byzance, Strasbourg, 25-29 Septembre 1973, Les îles de l’ Empire byzantin*, Amsterdam 1977, *BF* 5 (1977) 1 κ.ε., σ. 415-431, ειδικότερα σ. 427. – Ε. Malamut, *Les îles de l’ Empire byzantin, VIIIe-XIIe siècles* [Byzantina Sorbonensia, 8], τόμ. I-II, Paris 1988, τόμ. II, σ. 419, 420. Για τη μονή του Παντεπόπτου Σωτήρος, η οποία μαρτυρείται για πρώτη φορά στο παραπάνω έγγραφο, βλ. R. Janin, *Églises*, σ. 513-515. – V. Laurent, *Corpus V/2*, σ. 96. – Ε. Λ. Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου Α΄, σ. 49. – Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 20α-β], τόμ. Α΄ - Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Α΄, σ. 56 σημ. 39. – A.-M. Talbot, «Pantepoptes Monastery», *ODB* 3, σ. 1574. – P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l’ évolution des structures urbaines* [Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d’ Histoire et Civilisation de Byzance, Collège de France, Monographies, 9], Paris 1996, σ. 70.

Το σέκρετον του Μυρελαίου ήταν ένα από τα σημαντικότερα ευαγή σέκρετα, είχε ιδρυθεί τον Ι΄ αιώνα και κατείχε κτήσεις στο θέμα των Θρακησίων και σε νησιά του Αιγαίου²². Την εποχή της μεταβίβασης των κτήσεων βρισκόταν υπό τη διεύθυνση της μητέρας του αυτοκράτορα Άννας Δαλασσηνής, όπως μας είναι γνωστό από πατριακά έγγραφα και κυρίως από ένα δικό της πιπτάκιον προς τον βασιλικό νοτάριο του σεκρέτου του Μυρελαίου:... *ἐξεβλήθ(η) δέ, [π]ρ[οσ]τάξει αὐτοῦ [ενν. τοῦ περιποθῆτου μου υἱοῦ καὶ κρατίστου βασιλέως], καὶ τὰ ὀνόμ(α)τ(α) καὶ τὰ τέλη τούτ(ων) [ενν. τῶν κτήσεων ποὺ εἶχαν δωρηθεῖ στον ὄσιο Χριστόδουλο] τελείως ἀπὸ τοῦ ὀφείλοντο(ς) δοθῆναι πρακτ(ικοῦ) ἐν τῷ καθ' ἡμ(ᾶς) σεκ(ρέ)τ(ω)...., ... ἐν τ(ῷ) σεκ(ρέ)τ(ω) τοῦ οἴ(κου) μου τοῦ Μυρελαίου...*²³.

Στη συνέχεια, τον Μάιο του 1087, με το προαναφερθέν χρυσόβουλλο το Παρθένιον περιήλθε μαζί με άλλες κτήσεις του σεκρέτου του Μυρελαίου – ολόκληρη τη νήσο Λειψώ και το προάστειον Τεμένια και το ἡμισυ του κάστρου του Παντελίου στη Λέρο – στην κυριότητα του ιδρυτή της μονής της Πάτμου οσίου

22. Βλ. Ν. Oikonomidès, «L' évolution de l' organisation administrative de l' Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 125-152 (= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Var. Repr., Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1992, αρ. Χ), ειδικότερα σ. 139 σημ. 88. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. 49, 335. Για το σέκρετον του Μυρελαίου και γενικά τους ευαγείς οίκους και τα οικονομικά σέκρετα βλ. Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 41 σημ. 5. – H. Ahrweiler, «La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles», *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 10-16 septembre 1961*, τόμ. II, Beograd 1964, σ. 103-114 (= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Var. Repr., London 1971, αρ. I), ειδικότερα σ. 107-109. – Της ίδιας, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* [Bibliothèque Byzantine, Études, 5], Paris 1966, σ. 141-142. – Ν. Oikonomidès, «Évolution», σ. 138-141. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*², τόμ. Α΄: 324-610, τόμ. Β΄ 1: 610-867, τόμ. Β΄ 2: 867-1081, Θεσσαλονίκη 1992-1997 (ανατ. τόμ. Α΄-Β΄ 1 1996-1998, α΄ έκδ. Αθήναι 1975-1988), τόμ. Β΄ 2, σ. 299-301. – Μ. Kaplan, «Maisons impériales et fondations pieuses: réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de la fin du VIIIe siècle à la fin du Xe siècle», *Hommage à la mémoire de Gérard Garitte, Byzantion* 41 (1991) 340-364. – Α. Ρ. Kazhdan - Α. J. Cappel, «Euageis oikoi», *ODB* 1, σ. 736. Για τη μονή του Μυρελαίου στην Κωνσταντινούπολη βλ. R. Janin, *Églises*, σ. 351-354. – C. Mango - Α.-Μ. Talbot, «Myrelaion, Monastery of», *ODB* 2, σ. 1428-1429. – Ρ. Magdalino, *Constantinople médiévale*, κυρίως σ. 24, 65.

23. *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.15-20 και κυρίως αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.5-6, 12. – Βλ. Μ. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 15-16. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 66-67. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. 49-51.

Χριστοδούλου του Λατρηνού. Η παραχώρηση των κήσεων είχε γίνει ύστερα από αίτηση του ίδιου του οσίου Χριστοδούλου, ο οποίος είχε μεταβεί για τον σκοπό αυτόν στην Κωνσταντινούπολη²⁴. Ο όσιος Χριστόδουλος την περίοδο εκείνη βρισκόταν ακόμη στην Κω, γι' αυτό οι κτήσεις είχαν δωρηθεί τότε στην εκεί μονή της Θεοτόκου, που είχε ιδρύσει ο όσιος περί το 1079²⁵.

Έναν σχεδόν χρόνο μετά τη δωρεά, τον Απρίλιο του 1088, όταν η Πάτμος παραχωρήθηκε στον όσιο Χριστόδουλο για την ίδρυση εκεί της νέας μοναστικής πολιτείας, η κυριότητα της Λειψούς και των δύο προαστείων στη Λέρο με-

24. Έγγραφα Πάτμου Α', αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.1-47.95, ειδικότερα σ. 44.26-47.91. Το χρυσόβουλλο αυτό κατόπιν αυτοκρατορικού πιπτακίου κατεστρώθη στα σέκρετα των οικειακών και του γενικού λογοθεσίου τον Ιούνιο του ίδιου έτους (Έγγραφα Πάτμου Α', αρ. 46Α (Ιούνιος [1087]), σ. 329.326-338, αρ. 46Β, σ. 329.1-330.15). Παράλληλα κατεστρώθη με εντολή δεσποινικού πιπτακίου της βασιλομήτορος στο σέκρετον του Μυρελαίου στις 15 Ιουνίου 1087 (Έγγραφα Πάτμου Α', αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.1-334.24). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1139, 1142. – Ε. Λ. Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου Α', σ. *31-*32, 49-54, 330, 335. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 99, 105-106. – Της ίδιας, *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικά μαρτυρία* [Δωδεκανησιακή Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία, Αυτοτελή Δημοσιεύματα, 2], Αθήναι 1966, σ. 101-102, 105-106. – Ν. Οικονομίδης, «The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century (Dölger, *Regesten* no 1012)», εν P. Wirth (έκδ.), *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, σ. 413-417 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Var. Repr., London 1976, αρ. XIV), ειδικότερα σ. 414. – Του ίδιου, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Institut de Recherches Byzantines, Monographies, 2], Athènes 1996, σ. 206, 248-249. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδης, «Anne Comnène», σ. 9. – P. Karlin-Hayter, «Notes sur les archives de Patmos comme sources pour la démographie et l' économie de l' île», εν Fr. E. Thiriet (επιμ.), *Symposion byzantinon* (όπως στη σημ. 21), σ. 189-215, ειδικότερα σ. 204 σημ. 22. – P. Wirth, «Inselwelt», σ. 427. – Ε. Malamut, *Iles II*, κυρίως σ. 414, 420, 479. Για το προάστιον Τεμένια και το κάστρον του Παντελίου βλ. ειδικότερα Ε. Λ. Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου Α', σ. 52-54. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β', σ. 65-66.

25. Για τη διαμονή και τη δράση του οσίου Χριστοδούλου στην Κω βλ. κυρίως Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 100-107. – Της ίδιας, Έγγραφα Πάτμου Α', σ. *29-*31. Βλ. ακόμη Β. Σ. Χατζηβασιλείου, «Αρσένιος Σκηνούρης και Χριστόδουλος ο Λατρηνός. Δύο μορφές ασκητικού ιδεώδους του 11ου αι.», *Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά, I. Μονή αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988* [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Δίπτυχων Παράφυλλα, 2], Αθήναι 1989, σ. 127-136. – Μ. Σ. Θεοχάρη, «Η πρώτη μονή του οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου (Πρόταση αρχαιολογικής μελέτης)», *αυτόθι*, σ. 161-168.

ταβιβιάστηκε στη νεοσύστατη μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο με νέο χρυσόβουλλο²⁶. Την παραχώρηση των προαστείων αναφέρει και ο όσιος Χριστόδουλος στην *Ύποτύπωσίν* του, που διευτυπώθη τον Μάιο του 1091:... *έδωρήθη δέ μοι διά χρυσοβούλλου βασιλικού τό τε νησίον ή Πάτμος έξ όλοκλήρου, τών δημοσιακών δικαίων καθάπαξ άποσπασθέν, και τά πλησιάζοντα τούτω νησίδια, οί Ναρκίοι και ή Λειψά, έτι τε και αυτά τά έν τή Λέρνω, ά και προκατειχον, ώς έφθην ειπών, δύο προάστεια, φημι δή τό Παρθένιον και τό Τεμένιον*²⁷.

Η παράδοση του προαστείου Παρθένιον και των άλλων κτήσεων στη Λέρο στους μοναχούς της Πάτμου έγινε πριν από τον Ιούνιο του 1088 από τον στρατηγό και προνοητή Σάμου Ευστάθιο Χαρσιανίτη διά του νοταρίου Ιωάννη Αντζά κατόπιν προσταγμάτων του αυτοκράτορα και της Άννας Δαλασσηνής²⁸. Φαίνεται όμως ότι στο μεταξύ δημιουργήθηκαν προβλήματα στη Λέρο με τους οικητορες των γειτονικών αγρών του Πολοφούντη και του Κορωνά, οι οποίοι διεκδικούσαν το προάστειο, οπότε επενέβη η ίδια η βασιλομήτωρ Άννα Δαλασσηνή. Αυτή διέταξε τον Ευστάθιο Χαρσιανίτη να καθορίσει τα όρια των αντιμαχομένων, γι' αυτό ο τελευταίος έστειλε τον Απρίλιο του 1089 στο νησί

26. *Έγγραφα Πάτμου Α'*, αρ. 6 (Απρίλιος 1088), σ. 59.α-63.74 και κυρίως σ. 60.17-61.23. Το χρυσόβουλλο αυτό κατεστρώθη σε διάφορα σέκρετα (*Έγγραφα Πάτμου Α'*, αρ. 48Α (Απρίλιος [1088]), σ. 337.183-338.206, αρ. 48Β, σ. 338.207-339.225, αρ. 48Γ, σ. 339.226-239, αρ. 48Δ, σ. 340.240-252). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1147, 1148. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου Α'*, σ. *33, 65-68, 341. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 99-102. – Της ίδιας, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 106-108. – P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 202-204. – P. Wirth, «Inselwelt», σ. 425. – N. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 206, 249-250. – Ε. Malamut, *Iles II*, κυρίως σ. 414, 481. Για την ίδρυση της μονής της Πάτμου βλ. Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 106-116. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Α'*, σ. *33-49, όπου εκτενής αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

27. Όσιος Χριστόδουλος, *Ύποτύπωσις*, έκδ. Fr. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τόμ. I-VI, Vindobonae 1860-1890 (ανατ. Αθήνα χ.χ., Aalen 1968) (στο εξής: MM), τόμ. VI, αρ. XIX (Μάιος 1091), σ. 59.7-80.23, ειδικότερα σ. 65.14-18. – Βλ. Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 106, 112. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Α'*, σ. *36, 51-52.

28. *Έγγραφα Πάτμου Β'*, αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 53.1-56.107δ. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1143. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 67-68. Βλ. ακόμη Ε. Λ. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 109-111. – Της ίδιας, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 102. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Anne Comnène», σ. 9. – P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 204 σημ. 22. Για τον Ευστάθιο Χαρσιανίτη, ο οποίος είναι γνωστός μόνον από τα πατριακά έγγραφα, βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 64-65.

τον νοτάριο Ιωάννη Θεολογίτη, ο οποίος διευθέτησε τη διαφορά²⁹.

Η διένεξη που αναφέρεται στο έγγραφο αρ. 55, όπως ορθά υποστηρίζει η εκδότις του, αφορά μια νέα καταπάτηση του προαστείου από τους οικητόρες του Κορωνά, που πρέπει οπωσδήποτε να τοποθετηθεί χρονικά μετά τον Απρίλιο του 1089³⁰. Αυτή η χρονολογία μπορεί να θεωρηθεί και ως terminus post quem για την απόλυση του εγγράφου³¹.

Αργότερα, τον Ιούλιο του 1099 ή του 1114, η μονή της Πάτμου κατάφερε με αυτοκρατορική λύσιν να επιτραπεί η εγκατάσταση παροίκων στις κτήσεις της στη Λειψώ και τη Λέρο και πιο συγκεκριμένα η εγκατάσταση ανά τεσσάρων έλευθέρων παροίκων με πλήρη άτελεια και έξκουσσειά στη Λειψώ, το Παρθένιον και τα Τεμένια³². Τα μεταγενέστερα έγγραφα, από τον ΙΒ΄ αιώνα και εξής,

29. Έγγραφα Πάτμου Β΄, αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 56.107δ-57.147, αρ. 53 (Απρίλιος 1089), σ. 72.185-74.207κ. – Βλ. κυρίως Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 67-68, 75. Βλ. ακόμη Ε. Λ. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 109-111. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Anne Comnène», σ. 9. – Ε. Malamut, «Les îles de la mer Égée de la fin du XIe siècle à 1204», *Byzantion* 52 (1982) 310-350, κυρίως σ. 331. – Της ίδιας, *Iles I*, σ. 147, II, σ. 427-428. – Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 254-255. Για τον αγρό του Πολοφούντη ή Πολοφούτη βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 67-68, 297 (χάρτης της Λέρου).

30. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 85, η οποία επισημαίνει ότι το αναφερόμενο στο έγγραφο αρ. 55 αδίκημα της καταπάτησης της νομής του Παρθενίου από τους οικητόρες του αγρού του Κορωνά συνεχωρήθη από τους μοναχούς λόγω της μακροθυμίας τους, ενώ το 1089 είχε γίνει με αίτημα των μοναχών για πρώτη φορά επιτόπου έλεγχος από ειδικό αξιωματούχο και καθορισμός των ορίων εκάστου μέρους. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 9.

31. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 84.

32. Έγγραφα Πάτμου Α΄, αρ. 18 (Ιούλιος [1099 ή 1114]), σ. 186.423-439 και κυρίως σ. 186.426-434. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1214. – Ε. Λ. Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου Α΄, σ. 187-188. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 107-109. – Ι. Μ. Κονιδάρης, *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας*, Αθήναι 1979, σ. 189-190 σημ. 17. – Ε. Malamut, *Iles II*, σ. 428, 482. – Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 97. – Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité*, σ. 206, 233. Για τον θεσμό των παροίκων βλ. πρόχειρα Ν. Svoronos, «Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance. Petit et grande exploitation», *Annales* 11 (1956) 325-335 (= *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Var. Repr., London 1973, αρ. II), κυρίως σ. 327-328. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α΄*, σ. 110, Β΄ 1, σ. 337, Β΄ 2, σ. 377-383. – Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, «Συμβολή στην αγροτική ιστορία του μεταγενεστέρου βυζαντινού κράτους», *ΕΕΦΣΠΘ* 21 (1983) 163-200. – Ν. Οικονομίδης, «Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 295-302 (= *Byzantium*, αρ. IX). – Του ίδιου, «Η "Πείρα" περί παροίκων», εν Β. Κρεμμυδάς - Χρ. Μαλτέζου - Ν. Μ. Παναγιωτάκης (έκδ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ.

που αναφέρονται στο Παρθένιον αφορούν κατά κύριο λόγο επικύρωση των δικαιωμάτων της μονής της Πάτμου στις διάφορες κτήσεις της ή την παραχώρηση επιπλέον προνομίων³³.

Η σχέση της Άννας Δαλασσηνής με το σέκρετον του Μυρελαίου, η προσωπική της ανάμειξη στις υποθέσεις της μονής της Πάτμου και η ομοιότητα του σιγιλίου που εξετάζουμε από διπλωματική άποψη με τα έγγραφα της σύγχρονης του αυτοκρατορικής γραμματείας οδήγησαν στη διατύπωση της άποψης ότι η Άννα Κομνηνή που απαντά σε αυτό μπορεί να είναι η Άννα Δαλασσηνή. Αυτό υποστήριξε η Ε. Λ. Βρανούση, η οποία επισημαίνει επίσης τα προβλήματα που παρουσιάζει το έγγραφο ως προς την ταύτιση της σεβαστής Άννας Κομνηνής. Πιο συγκεκριμένα γράφει για το έγγραφο: «Είναι βέβαιον ότι έξεδόθη υπό της αυτοκρατορικής γραμματείας του Άλεξίου Α΄ Κομνηνού, και δη κατά τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του. Τὸ γεγονός ὁμως τοῦτο θὰ ἦτο δυσερμήνευτον, προκειμένου περὶ ἐγγράφου δημοσίου λειτουργοῦ, ἐνεργοῦντος κατ' ἐντολήν τῆς θυγατρὸς τοῦ αυτοκράτορος Ἰαννῆς τῆς Κομνηνῆς. Ἄλλὰ καὶ ἡ Ἰαννα Δαλασσηνή, ἡ ὁποία μάλιστα κατεῖχε κτήσεις ἐν Κῶ καὶ ἔχει ἀπο-

Α΄, Ρέθυμνο 1986, σ. 232-241 (= *Byzantium*, αρ. XIII). – Π. Ι. Ζέπος, «Καλλιεργηταὶ ξένης γῆς εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Σύντομη ἐποπτεία καὶ παρατηρήσεις», *Δώρημα στον Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινά* 13,1 (1985) 27-44. – Α. Harvey, *Οικονομικὴ ἀνάπτυξη*, κυρίως σ. 26-27. – Μ. C. Bartusis, «Paroikos», *ODB* 3, σ. 1589-1590. – Μ. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia, 10], Paris 1992, κυρίως σ. 264-273. Βλ. ἀκόμη Ι. Μ. Κονιδάρης, *Δίκαιον*, σ. 183-206, για τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἀκίνητης μοναστηριακῆς περιουσίας καὶ ἐιδικότερα σ. 186-193 για τὴ χρήση παροίκων ἀπὸ τὰ μοναστήρια. Για τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β΄ 2*, σ. 432... –

33. *Ἐγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 14 (Μάιος 1259), σ. 127.1-129.63, αρ. 15 (Νοέμβριος 1292), σ. 135.α-137.46, αρ. 17 (Ἰανουάριος 1329), σ. 148.1-149.93, Β΄, αρ. 65 (Σεπτέμβριος 1254), σ. 165.1-167.35, αρ. 68 (Μάιος [1263]), σ. 184.1-187.63. Τὸ Παρθένιον ἀναφέρεται ἐπίσης σε ὑποπτα ἢ πεποιημένα ἔγγραφα. Βλ. *Ἐγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. Α΄ (Δεκέμβριος 1086!), σ. 157.15-16, αρ. Β΄ (Δεκέμβριος 1326), σ. 168.18-20, αρ. Γ΄ (Ἰούλιος 1331), σ. 177.26-28. Στὰ προνόμια τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὴ Λειψὼ καὶ τὰ δύο προάστεια τῆς Λέρου γίνεται λόγος, χωρὶς ὁμως ονομαστικὴ ἀναφορά τοῦ Παρθενίου, καὶ στὰ *Ἐγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 19 ([πρὸ τοῦ Μαρτίου 1145] / Μάρτιος [1145]), σ. 190.1-192.31, αρ. 20 ([πρὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1158] / Σεπτέμβριος [1158]), σ. 197.1-200.59, αρ. 26 (Οκτώβριος [1258]), σ. 244.1-245.25. – Βλ. Fr. Dölger, *Regesten*, αρ. 2149, 2684, 2737, 2775, καὶ στὴ νέα ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν P. Wirth, αρ. 1340, 1423, 1854α, 1871. – Ε. Λ. Βρανούση, *Ἐγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. 130 κ.ε. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 164 κ.ε. Βλ. ἀκόμη P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 206-207. – P. Wirth, «Inselwelt», σ. 424. – Α. Harvey, *Οικονομικὴ ἀνάπτυξη*, σ. 98.

λύσει και σχετικά έγγραφα, ήτο επίσης Κομνηνή, ως σύζυγος του Ἰωάννου Κομνηνοῦ. Παρά δὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια προετίμα νὰ ἀναγράφη εἰς τὰς σφραγίδας τῆς τὸ ἐκ μητρὸς οἰκογενειακόν τῆς ἐπώνυμον τῶν Δαλασσηνῶν, ὁ δοῦλος τῆς ἠδύνατο, πιθανώτατα, νὰ τὴν ὀνομάζη Ἴανναν Κομνηνήν»³⁴. Ἡ ἴδια σε παλαιότερη ἐργασία τῆς ἐπίσης σημειώνει ὅτι ἀπὸ διπλωματικὴ ἀποψη τὸ ἐγγράφο δεν θα μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ γραμματεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, ἐκτός ἐάν δεχτούμε ὅτι ὁ Κατακαλὼν ἦταν δοῦλος τῆς Ἄννας Δαλασσηνῆς: «Du point de vue diplomatique cet acte ne peut provenir de la chancellerie d' Alexis Comnène que si l' on admet que Katakalon était le δοῦλος d' Anne Dalassène [Comnène]»³⁵. Ἐπιπλέον ἐπισημαίνει, παραθέτοντας σχετικά παραδείγματα, τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ εἶχε με βάση τὸ γνωστὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ τοῦ Αυγούστου τοῦ 1081 τὸ δικαίωμα νὰ ἀπολύει ἐγγράφα, στα ὁποία τὸ μνηολόγημα ἦταν γραμμμένο ἀπὸ κάποιον ἀνώτατο ἀξιωματούχο: «... Anne Dalassène avait le privilège de promulguer des actes (portant au moins le ménologe de la main d' un haut fonctionnaire...)»³⁶. Καὶ προσθέτει: «En effet, plusieurs raisons (les domaines mentionnés dans le sigillion appartenaient à Anne Dalassène qui a délivré des actes s' y référant; cf. MM, VI, p. 34 et suiv.; Anne Comnène, habituellement bavarde, ne dit nulle part que le sekreton de Myrelaion lui avait appartenu à un certain moment; les moines de Patmos qui se vantent toujours de leurs "protecteurs" ou plutôt "bienfaiteurs" impériaux, tels qu' Alexis Comnène, Anne Dalassène, Théodora Palaiologina plus tard etc., n' auraient pas manqué de citer parmi eux Anne Comnène; Anne Dalassène est une Comnène aux yeux de son δοῦλος, bien qu' elle ait préféré mettre sur son sceau son nom de famille, etc.) me font penser que très probablement ce Katakalon non encore identifié a été le δοῦλος d' Anne Comnène Dalassène. Mais la question est loin d' être résolue. N' oublions pas, d' ailleurs, qu' aucun acte d' Anne Dalassène n' a été conservé en original»³⁷.

34. Ε. Λ. Βρανούση, *Ἐγγράφα Πάτμου Α΄*, σ. *125 σημ. 3.

35. Ε. Vranoussi, «Contribution», σ. 446 σημ. 68.

36. Ε. Vranoussi, «Contribution», σ. 446 σημ. 68. Το χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ τοῦ Αυγούστου τοῦ 1081, με τὸ ὁποῖο παραχώρησε τὴν ἀντιβασιλεία στη μητέρα του, διασώζει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάς* (ἐκδ. Β. Leib), τόμ. Ι, σ. 120.15-122.31. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1073, με ἀναφορὰ στη βιβλιογραφία.

37. Ε. Vranoussi, «Contribution», σ. 446 σημ. 68.

Η περίπτωση όμως το έγγραφο αρ. 55 να αναφέρεται στην Άννα Δαλασσηνή, όπως έχει επισημάνει και η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, πρέπει να αποκλειστεί εξαιτίας του επωνύμου Κομνηνή αλλά και του τίτλου της πανσεβάστου σεβαστής που φέρει η Άννα Κομνηνή του εγγράφου³⁸.

Όπως γνωρίζουμε, η Άννα Δαλασσηνή δεν απαντά στις πηγές με το επώνυμο Κομνηνή. Στην Άννα Κομνηνή, την πιο σημαντική πηγή της περιόδου, αναφέρεται είτε ως Άννα Δαλασσηνή είτε συνηθέστερα ως βασιλίσ Άννα, δέσποινα, μήτηρ τοῦ βασιλέως, μήτηρ τῶν Κομνηνῶν, μήτηρ κ.ά.³⁹. Το ίδιο παρατηρείται και στα ιστορικά έργα του Νικηφόρου Βρυεννίου και του Ιωάννη Ζωναρά, όπως επίσης και στον γνωστό λόγο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (*Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*), το *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης* και το *Τυπικὸν Παντοκράτορος*, όπου γίνονται αναφορές στην Άννα Δαλασσηνή⁴⁰. Ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα έγγραφα και οι σφραγίδες λόγω της ακρίβειας που τα χαρακτηρίζει. Αναφορές στην Άννα Δαλασσηνή γίνονται σε έναν αριθμὸ πατριακῶν

38. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 86-87 και κυρίως της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 12-13. Για την Άννα Δαλασσηνή βλ. R. Guiland, «Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate», *Βυζαντινά* 2 (1970) 185-249 (= *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Var. Repr., London 1976, αρ. III), ειδικότερα σ. 224. – P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida Discours, traités, poésies* [CFHB, XVI/1], Thessalonique 1980 (στο εξής: *Discours*), σ. 87-96. – Β. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* [Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6, 20], Louvain 1980, σ. 20-24 (αρ. 14). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 51-57 (αρ. 6). – J.-Cl. Cheynet, «Trois familles du duché d'Antioche», εν J.-Cl. Cheynet - J.-Fr. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia, 5], Paris 1986, σ. 7-122, ειδικότερα σ. 95-99 (αρ. 16), όπου και επιπλέον βιβλιογραφία. Επιπρόσθετα βλ. L. Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, London - New York 1999, σ. 186-193.

39. Άννα Κομνηνή I, σ. 9.12-13, 20, 32.4, 65.28, 75.17-18, 76.18 κ.ε., II, σ. 10.5, 59.17, 151.11, 201.16-17.

40. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ἔγγραφο ἱστορίας* (ἐκδ. P. Gautier), σ. 77.17-20, 81.20-21, 143.6-7. – Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή ἱστοριῶν* (ἐκδ. Βόννης), τόμ. III, σ. 730.17, 731.15, 19 κ.ε. – Θεοφυλάκτος Αχρίδος, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, ἐκδ. P. Gautier, *Discours*, σ. 215.1-243.13 (αρ. 5), ειδικότερα σ. 237.21. – *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, ἐκδ. P. Gautier, «Le typikon de la Théotokos Kécharitóménè», *REB* 43 (1985) 5-165 (το κείμενο: σ. 19.1-149.2327, συμπληρώματα: σ. 148.1-151.72, 152.1-155.25), ειδικότερα σ. 125.1857-1858. – *Τυπικὸν Παντοκράτορος*, ἐκδ. P. Gautier, «Le typikon du Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 1-145 (το κείμενο: σ. 27.1-131.1675), ειδικότερα σ. 41.210.

εγγράφων, σε ένα έγγραφο της μονής Δοχειαρίου και σε μια νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του έτους 1082, σε καμιά όμως περίπτωση δεν απαντά ονομαστικά, παρά μόνο με τις εκφράσεις *ἡ ἀγία μου δέσποινα καὶ περιπόθητος μήτηρ, ἡ ἀγία ἡμῶν δέσποινα, τῆς ἀγίας δεσποίνης καὶ μητρὸς τοῦ βασιλέως* και άλλες παρόμοιες⁴¹. Στις σωζόμενες σφραγίδες της, οι οποίες έχουν δεχτεί ποικίλες ερμηνείες από τους ερευνητές, η βασιλομήτωρ απαντά πάντοτε με το επώνυμο Δαλασσηνή⁴². Μοναδική πιθανή εξαίρεση αποτελεί η αναφορά σε κάποια Κομνηνή στον Βίο του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη του Νικολάου Κατασκευτηνού, την οποία ορισμένοι ερευνητές ταυτίζουν με την Άννα Δαλασσηνή: *Ἐξίωσε δὲ αὐτόν [ενν. τον όσιο Κύριλλο] ὁ ὀσιος ἐκεῖνος ἀνὴρ [ενν. ο αββάς Ιλαρίων] ἐκπέμψαι μετὰ γραμμάτων, ὡς μέγα τινὰ θησαυρόν, πρὸς τινὰ γυναῖκα τῶν ἐπιφανῶν τὸ ἐπίκλην Κομνηνὴν· οὐπω δὲ ἦν βασιλεύουσα· ἐτίμα γὰρ αὐτήν, κρατοῦντος τότε τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας νεωστὶ τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα*⁴³. Στην περίπτωση όμως αυτή πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι πρόκειται για ένα αγιολογικό κείμενο, με τα γνωστά προβλήματα στην απόδοση ονομάτων και ὀρων⁴⁴.

41. *Ἐγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.18, 45.45, αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 334.16, 23, αρ. 49Α (Μάιος [1088]), σ. 344.266, αρ. 49Γ, σ. 345.304, αρ. 49Δ, σ. 346.321, Β΄, αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 51.2-3, 14, 53.40-41, 56.109, 57.128-129, 59.183, αρ. 53 (Απρίλιος 1089), σ. 72.186. – *Actes de Docheiariou*, αρ. 2 (Φεβρουάριος [1089] / 25 Μαρτίου [1089]), σ. 59.39-40. – Νεαρά αρ. 20 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), Ι. και Π. Ζέπος, *JGR I*, σ. 298.1-2 (= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR III*, σ. 349.32-33).

42. H. W. Bell, «Byzantine Sealings», *Festgabe A. Heisenberg zum 60. Geburtstag gewidmet*, *BZ* 30 (1929-1930) 634-637, ειδικότερα σ. 635, αρ. 7. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. I/1-3, Basel 1972, τόμ. I/3, αρ. 2695 (= G. Schlumberger, *Sigillographie de l' Empire byzantin*, Paris 1884 [ανατ. Torino 1963], σ. 650, αρ. 3. – H. W. Bell, «Byzantine Sealings», σ. 635, αρ. 6. – V. Laurent, *Corpus V/2*, αρ. 1460). – N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C. 1986, αρ. 102 (= G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 650, αρ. 4, σ. 651, αρ. 5. – V. Laurent, *Corpus V/2*, αρ. 1461. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/3*, αρ. 2696).

43. Νικόλαος Κατασκευτηνός, *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερική διήγησις τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου*, έκδ. Ἐ. Sargologos, *La vie de saint Cyrille de Philéote moine byzantin (+1110)* [Subsidia Hagiographica, 39], Bruxelles 1964, σ. 90.32-91.3. – Βλ. Ἐ. Sargologos, *αὐτόθι*, σ. 314. – P. Gautier, *Discours*, σ. 95. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 23. – J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 99.

44. Για τα αγιολογικά κείμενα ως ιστορική πηγή βλ. πρόχειρα Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*⁵, Θεσσαλονίκη 1987 (α΄ έκδ. 1970, στη σειρά: Βυζαντινά Κείμενα και Με-

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο που αποκλείει την ταύτιση της Άννας Κομνηνής του εγγράφου με την Άννα Δαλαύσηνή είναι ο τίτλος που έφερε η τελευταία στην αυλική ιεραρχία. Όπως είναι γνωστό, στο Βυζάντιο δεν υπήρχαν ξεχωριστοί γυναικείοι τίτλοι, με μοναδική εξαίρεση τον τίτλο της *ζωστής πατρικίας*, που εξέλιπε όμως τον ΙΑ΄ αιώνα⁴⁵. Σύμφωνα με την καθιερωμένη ιεραρχία οι γυναίκες έφεραν τους τίτλους του συζύγου τους και έτσι η γυναίκα ενός *σεβαστοκράτορος* γινόταν *σεβαστοκρατόρισσα*, ενός *καίσαρος* *καισάρισσα*, ενός *πανυπερσεβάστου* *πανυπερσεβάστος*, ενός *σεβαστοῦ* *σεβαστή* κ.ο.κ.⁴⁶. Ειδικότερα για τον τίτλο της *σεβαστής*, ο οποίος δημιουργήθηκε επί Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1042-1055) για την ερωμένη του αυτοκράτορα Μαρία Σκλήραινα και δόθηκε αργότερα και στην Αλανή πριγκίπισσα, πρέπει να σημειώσουμε ότι ουδέποτε αποτέλεσε εκτός από τις πιο πάνω περιπτώσεις ξεχωριστό τίτλο που αποδιδόταν απευθείας σε γυναίκες· όπως συνέβαινε και με τους υπόλοιπους τίτλους των γυναικών, οι οποίοι προέρχονταν από τους αντίστοιχους τίτλους των συζύγων τους, τον τίτλο της *σεβαστής* έφεραν οι σύζυγοι

λέται, 2), σ. 63-64. – J. Karayannopoulos - G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)* [Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, 14], τόμ. I, Wiesbaden 1982, σ. 71-75. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α΄*, σ. 69-75, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

45. Βλ. σχετικά J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos* [The British Academy Supplemental Papers, I], London 1911 (ανατ. New York 1958) [Πίνακες από τη Μ. Γεωργίου-Ιωαννίδου, *ΕΕΦΣΠΘ* 10 (1968) 167-240], σ. 33-36. – A. Vogt, «Histoire des institutions. Notes sur la patricienne à ceinture», *EO* 37 (1938) 352-356. – L. Brehier, *Le monde byzantin* [L' évolution de l' humanité], τόμ. II: *Les institutions de l' Empire byzantin*, Paris 1949, σ. 42-45, 124-125. – H. E. Del Medico, «Byzance avant Byzance: la patricienne à ceinture», *Actes du VIe Congrès International d' Études Byzantines, Paris 27 juillet - 2 août 1948*, τόμ. I, Paris 1950 (ανατ. Nelden / Lichtenstein 1978), σ. 73-86. – R. Guillard, «Contribution à l' histoire administrative de l' Empire byzantin. La patricienne à ceinture, ή ζωστή πατρικία», *BS* 32 (1971) 269-275 (= *Titres*, αρ. XXVI). – N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et XIe siècles* [Le monde byzantin], Paris 1972, σ. 293. – Fr. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert. Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 53], Berlin 1985, σ. 20 κ.ε. – A. P. Kazhdan, «Zoste Patrikia», *ODB* 3, σ. 2231. – Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 29], Θεσσαλονίκη 2000, σ. 88-92.

46. Βλ. R. Guillard, «Patricienne à ceinture», σ. 269. Για τους τιμητικούς τίτλους των γυναικών στο Βυζάντιο βλ. τώρα τη διδακτορική διατριβή της Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι*, σ. 19 κ.ε.

των σεβαστών⁴⁷.

Η Άννα Δαλασσηνή συνεπώς ποτέ δεν είχε τον τίτλο της πανσεβάστου σεβαστής, αφού ο σύζυγός της Ιωάννης Κομνηνός δεν υπήρξε *πανσεβάστος σεβαστός*. Ο ανώτερος τίτλος με τον οποίο απαντά ο Ιωάννης Κομνηνός είναι εκείνος του *κουροπαλάτου*, τον οποίο έλαβε μαζί με το αξίωμα του δομestίκου της Δύσεως από τον αδελφό του Ισαάκιο Α΄ Κομνηνό (1057-1059) το 1057⁴⁸. Ως σύζυγος λοιπόν ενός κουροπαλάτη η Άννα Δαλασσηνή έφερε τον τίτλο της *κουροπαλατίσης*, με τον οποίο απαντά και στις πηγές, ενώ μετά την άνοδο του γιου της στον θρόνο τον Απρίλιο του 1081 άρχισε να αποκαλείται *δέσποινα* και *βασιλίσα*⁴⁹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με την ανάγνωση από τους G. Zacos - A. Veglery σφραγίδων της Άννας Δαλασσηνής η τελευταία απα-

47. Βλ. L. Stiernon, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: sébaste et gambros», *REB* 23 (1965) 222-243, ειδικότερα σ. 226. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 126. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β΄2, σ. 211, 290. – Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι*, σ. 116-117, με αναφορά στις πηγές. Για την ταύτιση των τύπων σεβαστός και πανσεβάστος σεβαστός και συνακόλουθα των αντίστοιχων γυναικείων σεβαστή και πανσεβάστος σεβαστή βλ. κατ. σ. 159-160.

48. Βλ. *Συνέχεια Σκυλίτζη* (έκδ. Ευδ. Θ. Τσολάκης), σ. 103.17-19. – Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 79.5-11. – Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 666.14-17. Ο Ιωάννης Κομνηνός ως κουροπαλάτης απαντά και σε δύο σφραγίδες του. Βλ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/3*, αρ. 2681 (1057-1067) (= K. M. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, εν Αθήναις 1917, αρ. 386), 2681bis (1057-1067). Προηγουμένως κατείχε το αξίωμα του δουκός. Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* (έκδ. Έ. Renault), τόμ. II, παρ. XXII, σ. 95.15-19. – Βλ. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l' Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. I: *Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène (1081-1118)* [Memoires et Documents, IV], Paris 1900 (ανατ. New York 1960), σ. 22. – R. Guiland, «Études sur l' histoire administrative de Byzance. Le domestique des scholes», *REB* 8 (1950) 5-63, ειδικότερα σ. 47 (= *Recherches sur les institutions byzantines* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 35], τόμ. I-II, Berlin - Amsterdam 1967, τόμ. I, σ. 426-468, ειδικότερα σ. 453). – Του ίδιου, «Curopalate», σ. 191. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/3*, σ. 1455 (αρ. 2681). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 49 (αρ. 6).

49. Βλ. τις σχετικές πηγές παραπάνω σημ. 39-42. Για την αναφορά στις πηγές της Άννας Δαλασσηνής ως βασιλίσσας είναι σημαντική η πληροφορία που παρέχει ο Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 731.15-18: *Ἡ δὲ μήτηρ τούτων [ενν. τοῦ Ἀλεξίου καὶ τοῦ Ἰσαακίου], παρασήμων μὴ μετασχοῦσα βασιλικῶν διὰ τὸ ἔνδυμα τὸ μοναχικὸν μήτε μὴν εὐφημίας καὶ ἀναρρήσεως, μόνου μετείχε τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος, αὐτὴ δὲ τὴν τῶν πραγμάτων πᾶσαν διοίκησιν ἀνεζώσατο.* – Βλ. P. Gautier, *Discours*, σ. 91. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 53.

50. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/3*, αρ. 2695(a), (b), (c) (1067-1081). Πβλ. G.

νά και ως πρωτοκουροπαλάτισσα: Θεοτόκε, βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννη πρώτη (;) καὶ κουροπαλατί(σση) τῇ Δαλασσ(η)νῇ καὶ Θεοτόκε, βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννη πρωτοκουροπαλατί(σση) τῇ Δαλασσ(η)νῇ⁵⁰. Εἶναι γνωστὸ σύμφωνα με μιὰ πληροφορία τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Ι΄ Δούκας (1059-1067) τιμούσε τὸν πρῶτον αυτοκράτορα Ἰσαάκιο Α΄ Κομνηνὸν, τὸν ἀδελφὸ τοῦ καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους συγγενεῖς τοῦ⁵¹. Θα μπορούσε λοιπὸν νὰ υποθέσει κανεῖς, στὴν περίπτωση ποὺ εἶναι ὀρθή ἡ ἀνάγνωση τῶν G. Zacos - A. Veglery, ὅτι ἴσως ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ πρωτοκουροπαλάτου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ι΄ Δούκα. Καμιὰ ὅμως ἄλλη πηγὴ δὲν συνηγορεῖ υπὲρ αὐτῆς τῆς ἀποψῆς. Αντίθετα ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος σαφῶς ἀναφέρει τὴν Ἄννα Δαλασσηνὴ ἐπὶ Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) ὡς κουροπαλάτισσα: Ὁ δὲ βασιλεὺς Μιχαὴλ τοῦ Διογένους ἀπαλλαγεῖς, τὴν κουροπαλάτισσαν Ἄνναν, ἣν ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσε μητέρα τῶν Κομνηνῶν, σὺν τοῖς υἱέσι τῆς ὑπερορίας ἀνακαλεῖται καὶ διὰ κήδους αὐτοῦς ἑαυτῷ οἰκιοῦται...⁵². Πάντως ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς πέθανε στὶς 12 Ἰουλίου 1067, ἀρκετὰ δηλαδὴ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη μνεία στὶς πηγές τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοῦ, ὁ ὁποῖος πιθανότατα δημιουργήθηκε, ὅπως θα δοῦμε ἀναλυτικότερα πιο κάτω, στα χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκα⁵³.

Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 650, αρ. 3: Θεοτόκε βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννη κουροπαλατίσῃ τῇ Δαλασσηνῇ. – H. W. Bell, «Byzantine Sealings», σ. 635, αρ. 6 (τέλος ΙΑ΄ α.): Θεοτόκε β[ο]ήθει τῇ σ[ῆ] δούλῃ Ἄννη [π]α[τρι]κί[α] καὶ κουροπ[α]λατίσῃ τῇ Δαλασσενῇ. – V. Laurent, *Cogrus V/2*, αρ. 1460 (ΙΑ΄ α.), ἀκριβέστερα μετὰ 1067-1081): +Θεοτόκε βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννη μοναχῇ καὶ κουροπαλατίσῃ τῇ Δαλασσένῃ.

51. Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 83.17-85.10. – Βλ. F. Chalandon, *Comnène I*, σ. 23. Πβλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 50, ὁ ὁποῖος υποστηρίζει ὅτι ἐπὶ Κωνσταντῖνου Ι΄ Δούκα «... δὲν ἔχομε καμιὰ εἶδηση γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἰωάννη καὶ ὅλα μᾶς δείχνουν πὼς θὰ διατελοῦσε κάτω ἀπὸ κάποια δυσμένεια, κι ἄς μᾶς λέει ὁ Βρυέννιος πὼς ὁ νέος αυτοκράτορας περιέβαλε μὲ κάθε λογῆς τιμὴ τόσο τὸν προκατόχου τοῦ ὅσο καὶ τὸν ἀδελφὸ τοῦ».

52. Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 143.6-9. Τὴν ἀποψη τῶν G. Zacos - A. Veglery ἀπορρῖπτει ὁ J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 97-98.

53. Βλ. P. Gautier, «L'obituaire du Typikon du Pantocrator», *REB* 27 (1969) 235-262, ἐιδικότερα σ. 248. – Τοῦ ἴδιου, *Discours*, σ. 88. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 50, με ἀναφορὰ στὶς πηγές. Βλ. ἀκόμη G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/3*, σ. 1455. – P. Gautier, «Typikon du Pantocrator», σ. 41 σημ. 1. – Τοῦ ἴδιου, «Typikon de Kécharitômnéné», σ. 124 σημ. 38. – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 20 (αρ. 14).

Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ταυτίζει την Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 με τη γνωστή ιστορικό και θεωρεί ότι θα ήταν φυσικό μετά την απόσυρση της Άννας Δαλασσηνής στη μονή του Παντεπόπτου το 1096 να την είχε διαδεχτεί σε έναν τόσο σημαντικό τομέα η θυγατέρα του αυτοκράτορα, η οποία ήταν μια από τις πιο σημαντικές γυναίκες της Αυτοκρατορίας⁵⁴. Και καταλήγει στο συμπέρασμα: «Οὔτω τὸ ἐγγραφον τοῦ Κατακαλῶν μαρτυρεῖ ἐμμέσως περὶ τῶν σχέσεων τῆς Ἑλληνικῆς Κομνηνῆς μετὰ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου – γεγονός δὲ ὁποῖον δὲν ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστόν. Προφανῶς ἡ Ἑλληνικῆ Κομνηνῆ διεδέχθη, μετὰ τὸ 1096, τὴν μάμμην τῆς εἰς τὴν προστασίαν τῆς Μονῆς καὶ εἰς τὴν ἐποπτεῖαν τῆς νήσου Λέρου. Καὶ ἐπειδὴ τὸ τελευταῖον τοῦτο δικαίωμα προήρχετο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Λέρου ὑπήγετο εἰς τὸ σέκρετον τοῦ Μυρελαίου, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐλέχθη, εὐρίσκετο μέχρι τοῦ 1096 ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἑλληνικῆς Δαλασσηνῆς, ὑποθέτομεν, μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς Ἑλληνικῆς Δαλασσηνῆς, τὸ εὐαγὲς τοῦτο σέκρετον ἐδόθη ὡς προνόμιον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κομνηνῆν...»⁵⁵.

Πράγματι είναι γνωστό από τις πηγές και κυρίως τον Ιωάννη Ζωναρά ότι η Άννα Δαλασσηνή είχε αποσυρθεί στη μονή του Παντεπόπτου, όπου πέθανε μερικά χρόνια αργότερα, λίγο περισσότερο από έναν χρόνο πριν από τον θάνατο του γιου της σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, ο θάνατος του οποίου τοποθετείται χρονικά μεταξύ 1102-1104: *Ἐπεὶ δ' ἐκείνη συνῆκεν ἀχθόμενον τὸν υἱόν, πτοηθεῖσα μὴ βιασθεῖη καὶ ἀθέλητον δόξῃ ποιήσασθαι τὴν μετάστασιν, παρακεχωρήκει πάντων τῶν υἱῶν τε καὶ αὐτοκράτορι καὶ τῶν βασιλείων ὑπανεχώρησε, τὴν τοῦ Παντεπόπτου μονήν, ἣν ἐκείνη ἐδείματο, κατοικίαν ποιησαμένη, παρ' ἧ καὶ τινες ἐνιαυτοὺς παροικήσασα ἐντίμως τε καὶ βασιλικῶς ἐς γῆρας τε βαθὺ καταντήσασα μετήλλαξε τὴν ζωὴν. Ἐνα δ' ἐνιαυτὸν καὶ μικρόν τι πρὸς ὃ σεβαστοκράτωρ ἐπιβιούς τῇ μητρὶ κάκεινος ἀπέτισε τὸ χρεῶν, κειράμενος τὴν τρίχα καὶ μεταμφιασάμενος κατὰ μοναχούς, ὡς ἔγνω*

54. M. Nystazopoulou-Pelékidis, «Anne Comnène», σ. 12-16. – Της ίδιας, *Ἐγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 86-88. Την άποψη ότι η Άννα Κομνηνή διαδέχτηκε την Άννα Δαλασσηνή στη διεύθυνση του σέκρετου του Μυρελαίου δέχεται και η E. Malamut, *Iles II*, σ. 420.

55. M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 87-88. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 15-16.

ἐπιλείπειν αὐτῷ τὸ βιώσιμον⁵⁶. Πότε ακριβῶς αποσύρθηκε ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ στη μονὴ δεν γνωρίζουμε, για τελευταία ὄμως φορὰ αναφέρεται ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ το πρῶτο μισό του 1095, ὅταν διέταξε τὴ μεταφορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη το ψευδο-Διογένη⁵⁷. Πρέπει ἔτσι να υποθέσουμε ὅτι αποσύρθηκε μετὰ τὴ χρονολογία αὐτή⁵⁸.

Δεν αποκλείεται λοιπὸν ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ να εἶχε μεταβιβάσει μετὰ τὴν ἀπόσυρσή της τὸ σέκρετον το Μυρελαίου σε κάποιον συγγενικό της πρόσωπο⁵⁹. Τὴν ἐποχὴ το Αλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι στα μέλη της βασιλικῆς

56. Ἰωάννης Ζωναράς III, σ. 746.7-17. Τὴν ἀπόσυρση τῆς Ἄννας Δαλασσηνῆς στὴ μονὴ το Πα-
ντεπόπου αναφέρει καὶ ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς, *Βίβλος χρονικὴ* (ἐκδ. Βόννης), σ. 622.5-9. Βλ. ἐπίσης
Τυπικὸν Κεχαριτωμένης, σ. 125.1857-1858, σύμφωνα με το οποίο θα ἔπρεπε να τελεῖται το μνημό-
συνο τῆς τὴν 1η Νοεμβρίου. – Βλ. F. Chalandon, *Comnène I*, σ. 272. – St. Runciman, «The End of
Anna Dalassena», *Παγκάρπεια. Mélanges Henri Grégoire, Annuaire de l' Institut de Philologie et d'
Histoire Orientales et Slaves* 9 (1949) 517-524, ἐιδικότερα σ. 518-519. – R. Janin, *Églises*, σ. 513. – D.
Papachryssanthou, «La date de la mort du sébastocrator Isaac Comnène, frère d' Alexis Ier, et de
quelques événements contemporains», *REB* 21 (1963) 250-255, ἐιδικότερα σ. 252. – A. Hohlweg,
Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen [Miscellanea
Byzantina Monacensia, 1], München 1965, σ. 18-19. – V. Laurent, *Corpus V/2*, σ. 293. – P. Gautier,
«Obituaire», σ. 245. – Τοῦ ἴδιου, *Discours*, σ. 94. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/3*,
σ. 1479-1480 (αρ. 2696). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 22. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 56.

57. Ἄννα Κομνηνὴ II, σ. 201.16-20. – Βλ. F. Chalandon, *Comnène I*, σ. 272. – St. Runciman,
«Anna Dalassena», σ. 519. – D. Papachryssanthou, «Date», σ. 252. – P. Gautier, *Discours*, σ. 92-93. –
G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/3*, σ. 1479-1480. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 22. –
J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 96. Για τὴ στάση το ψευδο-Διογένη καὶ τὴ χρονολόγησή της βλ.
B. Leib, «Complots à Byzance contre Alexis I Comnène (1081-1118)», *BS* 23 (1962) 250-275, ἐιδικό-
τερα σ. 265. – Κ. Α. Μπουρδάρα, «Τὸ ἐγκλημα καθοσιώσεως στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1081-
1185)», *Αφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο Α΄* (ὅπως στὴ σημ. 32), σ. 211-229, ἐιδικότερα σ. 215. – J.-
Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris 1996,
σ. 99-100 (αρ. 129).

58. Βλ. D. Papachryssanthou, «Date», σ. 252-253. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 245. – Τοῦ ἴδιου,
«Typikon du Pantocrator», σ. 41 σημ. 43. – Τοῦ ἴδιου, *Discours*, σ. 94. – G. Zacos - A. Veglery,
Byzantine Lead Seals I/3, σ. 1479-1480. – J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 96-97. Πβλ. F. Chalandon,
Comnène I, σ. 272-273. – St. Runciman, «Anna Dalassena», σ. 518-520. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*,
σ. 56.

59. Ἡ σχέση τῶν Κομνηνῶν με τὴ μονὴ το Μυρελαίου εἶναι γνωστὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδο
τοῦ Αλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ. Εκεί κατέφυγαν μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Ἰσαακίου Α΄ Κομνηνοῦ ἡ γυ-
ναῖκα τοῦ Αικατερίνη καὶ ἡ κόρη τοῦ Μαρία. Βλ. *Συνέχεια Σκυλίτζη*, σ. 109.16-18. – Μιχαὴλ Γλυ-
κάς, σ. 604.1-3. – Βλ. R. Janin, *Églises*, σ. 352. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 47 (αρ. 4), 59 (αρ. 8).

οικογένειας παραχωρούνταν από τον αυτοκράτορα διάφορα προνόμια, συνήθως γαίες ή τα φορολογικά έσοδα κάποιων περιοχών⁶⁰. Οι παραχωρήσεις αυτές είχαν προσωπικό χαρακτήρα και δεν επιτρεπόταν η μεταβίβαση οποιασδήποτε κτήσης ή προνομίου από τον προνομιούχο σε κάποιον άλλο χωρίς την έγκριση του αυτοκράτορα. Ειδικά για την παραχώρηση ενός ευαγούς οίκου, όπως ήταν το σέκρετον του Μυρελαίου, είναι χρήσιμα όσα παρατηρεί ο Ν. Οικονομίδης, ο οποίος σημειώνει για τα ευαγή σέκρετα των Μαγγάνων, του Εβδόμου και του Μυρελαίου: «On remarquera qu' il s' agit là de donations conditionnelles, et qu' après la mort ou la destitution du bénéficiaire, les *sékreta* retournent à l' empereur, qui les garde ou les donne à quelqu' un d' autre»⁶¹. Για το ίδιο θέμα επίσης η Η. Ahrweiler γράφει: «... la donation des *sékreta* semble, vu son importance, personnelle et non transmissible: elle constitue une faveur exceptionnelle, elle est rare, et elle s' adresse à des personnes d' un rang très élevé»⁶².

Η μεγαλύτερη δυσκολία όμως για την αποδοχή της πιο πάνω θέσης της Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, για την παραχώρηση του σεκρέτου του Μυρελαίου από την Άννα Δαλασσηνή στην εγγονή της Άννα Κομνηνή, είναι επίσης ο τίτλος που φέρει η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55.

60. Για το ζήτημα αυτό βλ. Η. Ahrweiler, *Mer*, σ. 213-214. – P. Lemerle, «Byzance au tournant de son destin (1025-1118)», *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* [Le monde byzantin], Paris 1977, σ. 249-312 (αρ. V), ειδικότερα σ. 298-299. – J. Lefort, «Une grande fortune foncière aux Xe-XIIIe s.: les biens du monastère d' Ivron», *Structures féodales et féodalisme dans l' Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches. Colloque international organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique et l' École Française de Rome (Rome, 10-13 octobre 1978)* [Collection de l' École Française de Rome, 44], Rome 1980, σ. 727-742, ειδικότερα σ. 738. – M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney 1985 (ανατ. 1990), σ. 87-88. – Του ίδιου, «'Byzantium 1081-1204': The Economy Revisited, Twenty Years on», *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Var. Repr., Northampton 1989, αρ. III, σ. 1-48, ειδικότερα σ. 32. – Α. Ρ. Kazhdan - Α. W. Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα, μετάφρ. Α. Παππάς - Δ. Τσουγκαράκης*, Αθήνα 1997, σ. 94. – Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 121-126. – Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité*, κυρίως σ. 221-222. – Του ίδιου, «Title and Income at the Byzantine Court», εν Η. Maguire (έκδ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1997, σ. 211-212, με αναφορά στις πηγές.

61. Ν. Οικονομίδης, «Évolution», σ. 140.

62. Η. Ahrweiler, «Concession», σ. 108.

Είναι γνωστό ότι η ιστορικός Άννα Κομνηνή ουδέποτε έφερε τον τίτλο της πανσεβάστου σεβαστής, καθώς ούτε αυτή υπήρξε σύζυγος ενός πανσεβάστου σεβαστού. Στο διάστημα που ήταν αρραβωνιασμένη με τον Κωνσταντίνο Δούκα και όσο ο τελευταίος ήταν συμβασιλεύς του πατέρα της και έφερε τον τίτλο του βασιλέως, η Άννα Κομνηνή έφερε τον τίτλο της βασιλίσσης, με τον οποίο απαντά στις πηγές και αργότερα⁶³. Μετά τον γάμο της με τον Νικηφόρο Βρυέννιο έφερε τους τίτλους του συζύγου της: στην αρχή τον τίτλο της πανυπερσεβάστου και έπειτα εκείνον της καισαρίσσης.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ζωναρά ο Νικηφόρος Βρυέννιος είχε τιμηθεί με τον τίτλο του πανυπερσεβάστου με την ευκαιρία του γάμου του με την Άννα, γεγονός που τοποθετείται χρονικά περί το 1097: *Ἐγείναιτο δὲ θυγάτριον ἡ Αὐγούστα τῷ βασιλεῖ, ὄπερ Ἄννα ὠνομάσθη διὰ τὴν πατρομήτορα, ἐφ' ἧ τὸν τῆς βασιλίσσης Μαρίας υἱὸν Κωνσταντῖνον τῆς ἐξ Ἀλανῶν ὁ βασιλεὺς ἐμνηστεύσατο· ἐκείνου δ' ἐπὶ τῇ μνηστείᾳ τὴν ζωὴν καταλύσαντος, ὡς ὥραία γάμου ἡ θυγάτηρ ἐγεγόνει τῷ ἄνακτι, νυμφίον ἕτερον ἐπ' αὐτῇ εἰσφικίσατο τὸν μείζω τῶν υἱῶν Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου, ὃν ὁ λόγος προέφηνε τῇ τυραννίδι ἐπιχειρήσαντα καὶ ἀλόντα καὶ πηρωθέντα τοὺς ὀφθαλμοὺς. Τούτῳ τὴν θυγατέραν ταύτην κατεγγυήσας τετίμηκε τὸν ἄνδρα πανυπερσεβάστον⁶⁴.*

63. Ο Κωνσταντίνος Δούκας κράτησε το βασιλικό αξίωμα μέχρι το 1088-1090 περίπου, οπότε παραμερίστηκε εξαιτίας της γέννησης το 1087 του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143), πρωτότοκου γιου του αυτοκράτορα. Ο αρραβώνας του Κωνσταντίνου με την Άννα διατηρήθηκε μάλλον μέχρι τον θάνατό του περί το 1095, αν και υπάρχει η άποψη ότι αυτό συνέβη νωρίτερα, το 1094, εξαιτίας της συμμετοχής της μητέρας του Μαρίας στη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Βλ. F. Chalandon, *Comnène I*, σ. xxiv-xxv. – G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford 1929 (ανατ. 1968), σ. 40-42. – B. Leib, «Un basileus ignoré – Constantin Doukas (v. 1074-1094)», *BS* 17 (1956) 341-359, κυρίως σ. 354-359. – Του ίδιου, «La Pαιδεία βασιλική de Theophylacte archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l'histoire de la fin du XIe siècle», *Mélanges Martin Jugie, REB* 11 (1953) 197-204, κυρίως σ. 203-204. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 22,2], Αθήναι 1956, σ. 156-157. – D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London Historical Studies, XXII], London 1968, σ. 60-63 (αφ. 23), κυρίως σ. 61-63. – P. Gautier, *Discours*, σ. 49-58, κυρίως σ. 56-58. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 57-60 (αφ. 36), κυρίως σ. 59-60. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 176-179 (αφ. 32), όπου αναφορά στις πηγές. Για την αναφορά της Άννας Κομνηνής στις πηγές ως βασίλισσα βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 181 (αφ. 32).

64. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 738.12-739.2. – Βλ. R. Guiland, «Études sur l'histoire administrative de l' Empire byzantin: Le Césarate», *OCP* 13 (1947) 168-194, ειδικότερα σ. 179 (= *Recherches* II, σ. 25-

Τελευταία φορά απαντά στις πηγές ως κάτοχος του τίτλου τον Σεπτέμβριο του 1108, οπότε μετείχε κατά τη μαρτυρία της Άννας Κομνηνής μαζί με τον αυτοκράτορα στις διαπραγματεύσεις με τον πρίγκηπα της Αντιόχειας Βοημούνδο (Bohemund, 1098-1109/1111) στη Διάβολη: *Τοῦτο ὁ Βαϊμοῦντος ἀκούσας, ἐξελθὼν ἐπὶ τῷ πρὸς τὴν ἀποτεταγμένην αὐτῷ ἀπιέναι σκηνήν, τὸν ἐμὸν καίσαρα Νικηφόρον τὸν Βρυέννιον, τῷ τοῦ πανυπερσεβάστου τότε τετιμημένον ἀξιώματι, ἐζήτει θεάσασθαι. Ὁ δὲ ἐξελθὼν καὶ πᾶσαν πειθῶ λόγων κινήσας, ὁποῖος ἐκεῖνος ἐν δημηγορίαις καὶ διαλέξεσιν ἀπαράμιλλος, πείθει τὸν Βαϊμοῦντον τοῖς πλείστοις συνθέσθαι τῶν παρὰ τοῦ βασιλέως ῥηθέντων. Κρατήσας οὖν αὐτὸν τῆς χειρὸς εἰσάγει πρὸς τὸν βασιλέα. Τῇ δὲ μετ' αὐτήν, ἐνωμότως καὶ μετὰ τῆς οἰκείας προαιρέσεως κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, τὴν συμφωνίαν ἐπλήρωσεν⁶⁵. Ως πανυπερσεβάστος ο Νικηφόρος Βρυέννιος απαντά επίσης σε μια επιστολή του Θεοφυλάκτου Αχρίδος (*Τῷ πανυπερσεβάστῳ Βρυεννίῳ, τῷ γαμβρῷ τοῦ βασιλέως*) και σε ένα ποίημα που ο λόγιος κληρικός έγραψε για αυτόν (*Τοῦ Θεοφυλάκτου εἰς τὸν Βρυέννιον αἰτησάμενον γράφειν αὐτῷ*)⁶⁶. Ως *καῖσαρ* αναφέρεται για πρώτη φορά στο πρώ-*

43, ειδικότερα σ. 31). – S. Wittek-De Jongh, «Le César Nicéphore Bryennios, l' historien, et ses ascendants», *Byzantion* 23 (1953) 463-468, ειδικότερα σ. 463. – D. Papachryssanthou, «Date», σ. 251. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 24. – P. Gautier, *Nicéphore Bryennios Histoire* [CFHB, IX], Bruxelles 1975, σ. 24. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 118-119. – Του ίδιου, *Théophylacte d' Achrida Lettres* [CFHB, XVI/2], Thessalonique 1986 (στο εξής: *Lettres*), σ. 42 (αφ. 2). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 225 (αφ. 144). – K. Βαρζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 179-180 (αφ. 32). Βλ. ακόμη G. Buckler, *Anna Comnena*, σ. 32, 42. – D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 135 (αφ. 107). – P. Gautier, *Michel Italikos Lettres et discours* [Archives de l' Orient Chrétien, 14], Paris 1972, σ. 108 σημ. 7. – H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Β': *Ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση*², μετάφρ. Τ. Κόλιας - Κ. Συνέλλη - Γ. Χ. Μακρής - Ι. Βάσσης, Αθήνα 1997 (α' έκδ. 1992), σ. 218, 227. Όλοι οι παραπάνω ερευνητές προτείνουν διάφορες χρονολογήσεις του γάμου μεταξύ 1095-1097, επικρατέστερη όμως θεωρείται το 1097.

65. Άννα Κομνηνή III, σ. 124.29-125.9. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1243. – G. Buckler, *Anna Comnena*, σ. 33. – R. Guiland, «Césarat», σ. 179 (= *Recherches* II, σ. 31). – D. Papachryssanthou, «Date», σ. 251. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 24. – P. Gautier, *Nicéphore Bryennios*, σ. 25. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 119. – Του ίδιου, *Lettres*, σ. 42-43. – H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία Β'*, σ. 218. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 226. – K. Βαρζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 180 σημ. 26, 183. Βλ. και Marquis de la Force, «Les conseillers Latins du basileus Alexis Comnène», *Byzantion* 11 (1936) 153-165, ειδικότερα σ. 153-154.

66. Θεοφυλάκτος Αχρίδος, *Επιστολαί* (έκδ. P. Gautier), αρ. 96 (*Τῷ πανυπερσεβάστῳ Βρυεννίῳ, τῷ γαμβρῷ τοῦ βασιλέως*), σ. 483.3:... ὁ τῷ ὄντι πανυπερσεβάστος... – Του ίδιου, *Ποιήμα-*

το μέρος του *Τυπικῶν Κεχαριτωμένης*, το οποίο ο εκδότης του P. Gautier, αντίθετα με την παλαιότερη χρονολόγησή του κάποια χρόνια υστερότερα, χρονολογεί περί το 1110: *Τελείσθωσαν τὰ μνημόσυνα τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ καίσαρος καθ' ἦν ἂν ἡμέραν ἐκδημῆση, ὁμοίως*⁶⁷. Τη μαρτυρία αυτή ενισχύει η αναφορά του Νικηφόρου Βρυεννίου ως καίσαρα στη *Διήγησιν μερικὴν*, όταν συνόδευσε τους πρώτους μήνες του 1111 τον πενθερό του κατά την επίσκεψή του στον ετοιμοθάνατο πατριάρχη Νικόλαο Γ' Γραμματικό (1084-1111), αναφορά που διάφοροι ερευνητές θεωρούν ως την πρώτη μνεία του Νικηφόρου Βρυεννίου ως καίσαρα και ως *terminus ante quem* για την προαγωγή του: *Ταῦτα καὶ ἕτερα ἕνα πρὸς με εἰπὼν [ενν. ὁ βασιλεύς], εὐλογητὸς ὁ θεός, ὅτι οὐ ψεύδομαι, προσέθηκεν ἔλθειν μετ' ἐμοῦ καὶ τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ τὸν καίσαρα καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ καὶ τινὰς ἄλλους τοῦ παλατίου*⁶⁸. Την προαγωγή του Νικηφόρου Βρυεννίου αναφέρει και ο Ιωάννης Ζωναράς: *Καὶ ὁ μὲν Ἀνδρόνικος σεβαστοκράτωρ τετίμητο, ὁ δ' Ἰσαάκιος καὶ ὁ Βρυέννιος Καίσαρες...*⁶⁹. Ως καισάρισσα η Άννα Κομνηνή απαντά σε διάφορες πηγές⁷⁰.

τα, έκδ. P. Gautier, *Discours*, σ. 345-377 (αφ. 9), αφ. 1 (Τοῦ Θεοφυλάκτου εἰς τὸν Βρυέννιον αἰτησάμενον γράφειν αὐτῶ), σ. 347.1-2: *Φρονεῖς μὲν αὐτὸς ἀξίως τοῦ σοῦ λόγου, / ὁ πανυπερσέβαστος ὄντως ἐν λόγῳ...* – Βλ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios*, σ. 25. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 230. – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 180.

67. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σ. 121.1809-1810. Για τη χρονολόγηση του Τυπικῶν βλ. P. Gautier, «*Τυρικὸν de Kécharitōménē*», σ. 12-13.

68. *Διήγησις μερικὴ τῶν ἐπιστολῶν Ἀλεξίου βασιλέως καὶ πατριάρχου, γενομένη κατὰ διαφόρους καιροὺς*, έκδ. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster. Grösstentheils zum ersten Male herausgegeben und mit Einleitungen versehen*, Leipzig 1894 (ανατ. Amsterdam 1965), σ. 163.1-184.12 (αφ. VI), ειδικότερα σ. 178.13-16. – Βλ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios*, σ. 25. – Του ἰδίου, *Discours*, σ. 119. – Του ἰδίου, *Lettres*, σ. 43. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 226. – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 180-181. Βλ. καὶ P. Gautier, *Michel Italikos*, σ. 108 σημ. 7. – H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία Β'*, σ. 218.

69. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 749.1-2. – Βλ. R. Guiland, «*Césarats*», σ. 179 (= *Recherches* II, σ. 31). – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 180-181.

70. Βλ. σχετικὰ Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 181 σημ. 30, 185 σημ. 52, 187 σημ. 62, 194 σημ. 130. Επιπρόσθετα βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* (έκδ. I. A. van Dieten), σ. 4.85-5.87. – Γεώργιος Τορνίκης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. J. Dargouzes, *Georges et Démétrios Tornikès Lettres et discours* [Le monde byzantin], Paris 1970, σ. 107 κ.ε. (αφ. 4 κ.ε.), αφ. 22 (Τῇ θυγατρὶ τῆς πορφυρογεννήτου καὶ καισαρίσσης κυρᾶς Ἀννης κυρᾶ Εἰρήνη), σ. 156. – Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ποιήματα*, έκδ. W.

Η περίπτωση λάθους στο έγγραφο, να έχει γραφτεί δηλαδή ο τίτλος πανσέβαστος σεβαστή αντί του τίτλου πανυπερσεβάστος, πρέπει να αποκλειστεί, έχοντας υπόψη την οργάνωση της βυζαντινής γραμματείας αλλά και τη σπουδαιότητα και την αυστηρότητα της αυλικής εθιμοτυπίας⁷¹.

Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου αντιπαρέρχεται το παραπάνω πρόβλημα, υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μια αντιστοιχία μεταξύ του τίτλου του σεβαστού και του τίτλου του πανυπερσεβάστου, του τίτλου δηλαδή που έφερε η Άννα Κομνηνή στο διάστημα 1097-1108/1110. Προς υποστήριξη της θέσης της παραθέτει την περίπτωση ενός αξιωματούχου του ΙΓ' αιώνα, του πρωτοβεστιαρίου Γεωργίου Ζαγαρομάτη, που κατά την ίδια «... υπογράφει ο ίδιος ως σεβαστός, ενώ είναι απολύτως ξεηκριβωμένον ότι κατά την αυτήν εποχήν έφερε τον τίτλον του πανυπερσεβάστου...»⁷². Και προσθέτει: «Αυτή ή τελευταία μαρτυρία ύποδηλοι, καθ' ημάς, μίαν αντιστοιχίαν μεταξύ του τίτλου του (πανσεβάστου) σεβαστού και του πανυπερσεβάστου και δύναται πιθανώτατα να έρμηνεύση τον τίτλον της Ἄννης Κομνηνῆς εἰς τὸ έγγραφον τοῦ Κατακαλών»⁷³. Την παραπάνω αντιστοιχία θεωρεί ως ανάλογη της αντιστοιχίας «... μεταξύ τῶν τίτλων σεβαστός, πανσέβαστος καὶ πανσέβαστος σεβαστός...»⁷⁴.

Πράγματι ο σεβαστός, ο πανσέβαστος και ο πανσέβαστος σεβαστός ταυτίζονται, όπως προ πολλού απέδειξε ο L. Stiernon, ο οποίος σημειώνει: «Au total,

Hörandner, *Theodoros Prodromos historische Geschichte* [Wiener Byzantinistische Studien, XI], Wien 1974, αρ. XXXVIII (Εἰς τὴν σοφωτάτην πορφυρογέννητον καὶ καισάρισσαν κυρὰν Ἄνναν τὴν Δούκαιναν, περὶ τῶν ἑαυτοῦ), σ. 377.

71. Για τη σύνταξη και τη δομή των βυζαντινών εγγράφων βλ. I. E. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή διπλωματική*, σ. 1 κ.ε. και ειδικότερα σ. 145-161 για την εξέλιξη και τη λειτουργία της βυζαντινής γραμματείας.

72. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 87. Βλ. και της ίδιας, «Anne Compène», σ. 14.

73. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 87. Βλ. και της ίδιας, «Anne Compène», σ. 14.

74. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 87. Βλ. και της ίδιας, «Anne Compène», σ. 14. Για να στηρίξει τη θέση της παραπέμπει στις σχετικές εργασίες των L. Stiernon, «Sébeste et gambros», σ. 231. – H. Ahrweiler, «Le sébeste, chef de groupes ethniques», εν P. Wirth (έκδ.), *Polychronion* (όπως στη σημ. 24), σ. 34-38 (= *Études*, αρ. XIV), ειδικότερα σ. 34. – Της ίδιας, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965) 1-204 (= *Byzance: les pays et les territoires*, Var. Repr., London 1976, αρ. IV), ειδικότερα σ. 156-157.

sébaste est plus fréquent que pansébaste sébaste et cela se comprend, car cette dernière forme étant comparable aux formules similaires mais assez rares de *panbasileus basileus*, *panentimos entimos*, *panhypertimos hypertimos* se rencontrera surtout dans les discours, panégyriques, lettres, procès-verbeux des séances solennelles des synodes etc., là où l' emphase, la superfétation et la redondance sont naturellement de mise»⁷⁵. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τον πανυπερσέβαστο και τον σεβαστό ή πανσέβαστο σεβαστό, που είναι δύο εντελώς ξεχωριστοί τίτλοι.

Είναι αποδεκτό ότι ο τίτλος του σεβαστού απαντά πριν από την άνοδο των Κομνηνών και σύμφωνα με μια επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού (*Εἰς τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων καὶ σεβαστὸν τὸν ἀνεψιὸν τοῦ πατριάρχου κῦρ Μιχαήλ*) ως πρώτος κάτοχός του μαρτυρείται ο Κωνσταντίνος, ανεψιός του πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου (1043-1058)⁷⁶. Καθώς ο Ψελλός πέθανε τον Απρίλιο ή τον

75. L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 231-232. Βλ. ακόμη του ίδιου, «Notes de prosopographie et de titulature byzantines: Constantin Ange (pan)sébastohypertate», *Mélanges Raymond Janin*, *REB* 19 (1961) 273-283, ειδικότερα σ. 282. – P. Gautier, βιβλιοκρισία εν *REB* 27 (1969) 342-343, ειδικότερα σ. 343. – Κ. Βαρξός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 118 σημ. 4. Πβλ. H. Ahrweiler, «Sébaste», σ. 34 και κυρίως σημ. 3, η οποία σημειώνει: «Le fait qu' il y a dédoublement pansébaste-sébaste, et non pas seulement pansébaste au lieu de sébaste, conduit à penser que le pansébaste était à un moment antérieur un titre à part bien que le préfixe παν ne soit souvent qu' un simple emphatique comme l' a remarqué L. Stiernon, *R. E. Byz.*, t. 19, 1961, p. 273». Ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστούς τίτλους υποστηρίζει και ο L. Brehier, *Institutions*, σ. 142. Βλ. επίσης D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 69.

76. Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιστολαί*, έκδ. Fr. Drexl - E. Kurtz, *Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita* [Orbis Romanus, Bibliotheca di Testi Medievali, 13], τόμ. II: *Epistulae*, Milano 1941, αρ. 214 (*Εἰς τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων καὶ σεβαστὸν τὸν ἀνεψιὸν τοῦ πατριάρχου κῦρ Μιχαήλ*), σ. 254.1-256.27. Βλ. και Νεαρά αρ. 19 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), I και Π. Ζέπος, *JGR* I, σ. 292.24-26, 293.9-12 (= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR* III, σ. 343.12-14, 29-32). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1082. – R. Guillard, «Contribution à l' histoire administrative de l' Empire byzantin. Le drongaire et le grand drongaire de la veille», *BZ* 43 (1950) 340-365, ειδικότερα σ. 352 (= *Recherches* I, σ. 563-587, ειδικότερα σ. 575). – N. Oikonomidès, «Le serment de l' impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l' histoire dynastique du Byzance», *REB* 21 (1963) 101-128 (= *Documents*, αρ. III), ειδικότερα σ. 119-120. – Του ίδιου, «Évolution», σ. 126. – P. Gautier, «La curieuse ascendance de Jean Tzetzes», *REB* 28 (1970) 207-220, ειδικότερα σ. 212-213. – Κ. Βαρξός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 124 σημ. 5 (αρ. 20). Πβλ. L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 226-227, ο οποίος θεωρεί τον Κωνσταντίνο αδελφό του πατριάρχη και τον διαχωρίζει από τον ομώνυμο ανεψιό του, σεβαστό και επί των κρίσεων, που κατά τον ίδιο είναι και ο αποδέκτης της επιστολής του Μιχαήλ Ψελλού. Βλ. και R. Guillard, «Curpalate», σ. 226. Για τον τίτλο του σεβαστού βλ. ακόμη A. P.

Μάιο του 1078, η χρονολογία αυτή θεωρείται ως *terminus ante quem* για την απονομή του τίτλου⁷⁷. Επιπρόσθετα την πιθανότητα απονομής του τίτλου του σεβαστού στον Κωνσταντίνο επί Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) ενισχύει, όπως παρατηρεί και ο Ν. Οικονομίδης, η πληροφορία του Νικηφόρου Βρυεννίου ότι ο Κωνσταντίνος κατείχε τότε πολύ υψηλή θέση, ώστε να αποβλέπει ακόμη και στη βασιλεία, ενώ δεν πρέπει να παραβλέπουμε και το γεγονός ότι ήταν συγγενής με τον αυτοκράτορα από την πλευρά της βασιλομήτορος Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας (1067-1068), η οποία ήταν επίσης ανειψιά του Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου: *Πρό τοῦ δὲ τοῦτον τὸν ἄνδρα [ενν. τὸν Νικηφόρον Βρυέννιον, παππού του ομώνυμου ιστορικού] εἰς τὴν βασιλίδα ἐπανελθεῖν κοινοῦται ὁ βασιλεὺς τὸν λόγον [ενν. την πρόθεσή του να προαγάγει σε καίσαρα τον Βρυέννιο] τινὶ τῶν τῆς συγκλήτου βουλῆς, καθ' αἷμα τούτῳ μητρόθεν προσήκοντι· ὁ δρουγγάριος οὗτος ἦν Κωνσταντῖνος, ὁ τοῦ τῆς πατριαρχίας τὸν θρόνον ἰθύναντος πάλαι Μιχαὴλ ἀδελφιδοῦς, ὃς ἐπεκέκλητο Κηρουλλάριος. Ὅ δ' ἀκούσας βαρέως ἔφερε τὰ λεχθέντα· πάλαι γὰρ ἦν ὄνειροπολῶν τὴν βασιλείαν⁷⁸.*

Πριν ακόμη από την άνοδο των Κομνηνών μαρτυρείται και ο τύπος πανσέβαστος σεβαστός, με πρώτο γνωστό κάτοχό του σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, τότε μέγα δομέστικο της Δύσεως:... ὃν [ενν. Ἀλέξιον] δὴ τῆνικαῦτα καὶ τῷ πανσεβάστῳ τοῦ σεβαστοῦ τε-

Kazhdan, «Sebastos», *ODB* 3, σ. 1862-1863.

77. Για τη χρονολόγηση του θανάτου του Μιχαήλ Ψελλού βλ. P. Gautier, «Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas», *Mélanges Venance Grumel I, REB* 24 (1966) 153-170, ειδικότερα σ. 159-164. Πβλ. D. I. Polemis, «Notes on Eleventh-Century Chronology (1059-1081)», *BZ* 58 (1965) 60-76, ειδικότερα σ. 73-75, ο οποίος θεωρεί ότι είναι ίσως δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ο Ψελλός πέθανε μετά τον Οκτώβριο του 1081.

78. Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 211.6-213.11 και κυρίως σ. 211.16-213.3. – Βλ. Ν. Οικονομίδης, «Évolution», σ. 126 σημ. 7. Βλ. και R. Guiland, «Drongaire de la veille», σ. 352 (= *Recherches* I, σ. 575). Πβλ. E. Stein, «Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte», *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, τόμ. II, τεύχ. 1-2, Hanovre 1925, σ. 1-62 (ανατ. αυτοτελώς Amsterdam 1962), ειδικότερα σ. 30. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 35, οι οποίοι τοποθετούν χρονικά την εμφάνιση του τίτλου του σεβαστού επί Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081). Για τη συγγένεια του Κωνσταντίνου και της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας, οι οποίοι ήταν πρώτοι εξάδελφοι, βλ. Ν. Οικονομίδης, «Serment», σ. 118-119. – P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 213. – Του ίδιου, *Nicéphore Bryennios*, σ. 212 σημ. 1.

τίμηκεν ἀξιώματι...⁷⁹.

Αντίθετα ο τίτλος του πανυπερσεβάστου δημιουργήθηκε σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή στην αρχή της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και πρώτος κάτοχός του υπήρξε ο γαμπρός από αδελφή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ταρωνίτης, σύζυγος της Μαρίας Κομνηνής: Κατ' ἐκεῖνο δὲ καιροῦ τετίμηται καὶ ὁ Ταρωνεΐτης καὶ γαμβρὸς ἐπ' ἀδελφῇ τοῦ βασιλέως πρωτοσέβαστος τε καὶ πρωτοβεστιάριος, μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ πανυπερσέβαστος ἀναδείκνυται καὶ ξύνθωκος τῷ καίσαρι γίνεται⁸⁰. Τὴν ἴδια πληροφορία επαναλαμβάνει ο Ἰωάννης Ζωναράς: Τὸν μὲν οὖν Ταρωνίτην τῇ πρώτῃ συνεζευγμένον τῶν ἀδελφῶν, πάνυ στερογομένη πρὸς τῆς μητρὸς καὶ πρὸς αὐτῶν τιμωμένη, πανυπερσέβαστον ὠνόμασαν, καὶ τοῦτο καινίσαντες τὸ ἀξίωμα⁸¹. Επίσης στον Ψευδο-Κωδινό πολύ αργότερα απαντά η αναφορά: Πανυπερσέβαστος· καὶ τοῦτο δὲ τὸ ἀξίωμα μὴ ὄν, ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Ἀλέξιος πρῶτος ἐπινενόηκε. Θέλων γὰρ ὡσαύτως τιμῆσαι καὶ τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν αὐτοῦ Μιχαὴλ τὸν Ταρωνίτην καὶ μὴ δυνάμενος ἕτερόν τι ἀξίωμα ὑπὲρ τοῦ τοῦ καίσαρος ἀναβιβάσαι, ὠνοματοποίησε καὶ συντέθεικε καὶ ἕτερον νέον ἀξίωμα ὑπὲρ τοῦ τοῦ καίσαρος ἢ τὸ τοῦ πανυπερσεβάστου, ᾧ καὶ τετίμηκε τὸν εἰρημένον Ταρωνίτην καὶ ἐποίησεν αὐτὸν ἰσοστάσιον καὶ σύνθρονον τῷ καίσαρι, μήτε ἀναβιβάσας αὐτὸν τούτου, μήτε ἀναβιβάσας⁸².

79. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία* (ἐκδ. Βόννης), σ. 299.5-6. – Βλ. Ν. Οικονομιδῆς, «Évolution», σ. 127.

80. Άννα Κομνηνή I, σ. 114.4-8. – Βλ. Ν. Adoniz, «Les Taronites à Byzance», *Byzantion* 11 (1936) 21-42, ειδικότερα σ. 24. – L. Brehier, *Institutions*, σ. 139. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 21. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 253. – Του ἰδίου, *Lettres*, σ. 126 (αφ. 43). – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1501 (αφ. 2710). – W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, II/1], μέρ. 1: *Kaiserhof*, Wien 1978, σ. 134 (αφ. 38). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211-212 (αφ. 137). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 65 (αφ. 11). Για τον τίτλο του πανυπερσεβάστου βλ. καὶ Α. Ρ. Kazhdan, «Panhypers Sebastos», *ODB* 3, σ. 1570.

81. Ἰωάννης Ζωναράς III, σ. 732.6-9. – Βλ. Α. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 21. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 253-254. – Του ἰδίου, *Lettres*, σ. 126. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1501. – W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 134. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 65.

82. Ψευδο-Κωδίνος, *Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices* [Le monde byzantin, 1], Paris 1966 (ανατ. 1976), σ. 130.1-287.29, ειδικότερα σ. 134.21-25, 135.11-15. – Βλ. L. Brehier, *Institutions*, σ. 139. – W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 134. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211.

Η διάκριση των δύο τίτλων ισχύει όχι μόνον επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού αλλά και στη συνέχεια. Ειδικότερα την περίοδο της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που μας ενδιαφέρει στην παρούσα περίπτωση, μας είναι γνωστοί τρεις πανυπερσέβαστοι: ο Μιχαήλ Ταρωνίτης, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και ο Νικηφόρος Κατακαλών Ευφορβηνός, σύζυγος της δευτερότοκης κόρης του αυτοκράτορα Μαρίας⁸³. Σε αντίθεση τον τίτλο του σεβαστού έφερε ένας ευρύτερος αριθμός αξιωματούχων. Όπως μάλιστα πολύ ορθά υποστήριξε ο L. Stiernon, τον τίτλο αυτόν λάμβαναν αυτοδικαίως όλοι οι γιοι των σεβαστοκρατόρων, των πανυπερσεβάστων, ακόμη και των σεβαστών⁸⁴. Τη διάκριση του τίτλου του σεβαστού και την ακριβή του θέση στην αυλική ιεραρχία μπορεί κανείς εύκολα να εξακριβώσει πέραν των άλλων πηγών και από τα πρακτικά της Συνόδου των Βλαχερνών (τέλη του 1094) – μια πολύ σημαντική πηγή για αυτή την περίοδο και ιδιαίτερα για τη μελέτη της διοίκησης –, όπου οι σεβαστοί, οκτώ συνολικά, κατατάσσονται μαζί, αμέσως μετά τον πρωτοσέβαστο Αδριανό Κομνηνό⁸⁵. Ο σεβαστός και ο πανυπερσέβαστος συνέχισαν να είναι δύο ξεχωριστοί τίτλοι και στην παλαιολόγεια περίοδο, όπως φαίνεται στις πηγές της περιόδου και κυρίως τον Ψευδο-Κωδινό⁸⁶.

83. Για τους δύο πρώτους αναφερθήκαμε ήδη παραπάνω. Για τον Νικηφόρο Κατακαλών Ευφορβηνό και τη Μαρία Κομνηνή βλ. A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 26-27. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 252-253. – Του ίδιου, «Les lettres de Grégoire, higoumène d' Oxia», *REB* 31 (1973) 203-227, ειδικότερα σ. 206-207. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 194-195 (αρ. 123), 237-238 (αρ. 147). – K. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 198-203 (αρ. 33).

84. L. Stiernon, «Sébastes et gambros», σ. 228-229. Βλ. και K. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 135 σημ. 7.

85. *Πρακτικά Συνόδου Βλαχερνών*, έκδ. P. Gautier, «Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique», *REB* 29 (1971) 213-284 (το κείμενο: σ. 216.1-220.21), ειδικότερα σ. 217.5-13. Γενικά για τους τιμητικούς τίτλους επί Κομνηνών και Αγγέλων (1081-1204) βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 29-31. – L. Brehier, *Institutions*, σ. 136-140, 142-143. – L. Stiernon, «Constantin Ange», σ. 273-283. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sébastes», *REB* 21 (1963) 179-198. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: à propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècle)», *REB* 22 (1964) 184-198. – Του ίδιου, «Sébastes et gambros», σ. 222-243. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Théodora Comnène et Andronic Lapardas, sébastes», *Mélanges Venance Grumel I*, *REB* 24 (1966) 89-96. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 15-40. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 125-128. – Του ίδιου, «Title and Income», σ. 210-215. Βλ. επίσης τις πολυάριθμες σχετικές με τους τίτλους μελέτες του R. Guiland, συγκεντρωμένες εν *Recherches I*, σ. 165 κ.ε., II, σ. 1 κ.ε. και *Titres*, αρ. II-V, XV, XXVI.

86. Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικιαίων*, σ. 132.6-7 κ.ε. Βλ. επίσης τους καταλόγους προκαθε-

Ούτε όμως η περίπτωση του Γεωργίου Ζαγαρομμάτη ισχύει. Σύμφωνα με μια πληροφορία του Γεωργίου Ακροπολίτη ο Γεώργιος Ζαγαρομμάτης υπηρέτησε στα χρόνια του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254) ως πρωτοβεστιαρίτης και αργότερα, επί Θεόδωρου Β΄ Λασκάρως (1254-1258), έλαβε το αξίωμα του παρακοιμωμένου, που γρήγορα όμως του αφαιρέθηκε:... και ο Ζαγαρομμάτης Γεώργιος, δν πρωτοβεστιαρίτην μὲν ὁ βασιλεὺς ὠνόμασεν Ἰωάννης, ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ παρακοιμώμενον πρῶτον τιμήσας μετὰ βραχὺ καθωσίωσεν...⁸⁷. Σχεδόν ἐπὶ λέξει αντιγράφει το χωρίο ο Θεόδωρος Σκουταριώτης:... ὁ Ζαγαρομμάτης Γεώργιος, δν ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης πρωτοβεστιαρίτην ὠνόμασεν, ὁ δὲ βασιλεὺς Θεόδωρος παρακοιμώμενον πρῶτον τιμήσας, ὕστερον καθωσίωσε...⁸⁸. Το αξίωμα του πρωτοβεστιαρίτη ο Ζαγαρομμάτης πρέπει να κατείχε ήδη τον Μάρτιο του 1235, αν είναι αυτός ο πρωτοβεστιαρίτης που απαντά τότε ανώνυμα στο *diplomatarium* της Λέμβου:... ἀριστερὰ μὲν

δρίας από την *Ἐξάβιβλον* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, τον Ματθαίο Βλάσταρη, τον Ιωάννη Φακρασή, διάφορα χειρόγραφα κ.ά, που δημοσιεύει ο J. Verreaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 291-349 και ειδικότερα σ. 300.3-4, 305.3, 307.4-5, 309.2, 320.13, 333.23-24, 344.10, 347.5-6 για τον πανυπερσέβαστο και σ. 302.3-4, 308.16, 323.104-105, 337.119-120 για τον σεβαστό. Για την ιεραρχία επί Παλαιολόγων βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 31. – L. Brehier, *Institutions*, σ. 143-145. – J. Verreaux, «Hiérarchie et préséance sous les Paléologues», *TM* 1 (1965) 421-437. – A. Grabar, «Pseudo-Codinos et les cérémonies de la Cour byzantine au XIVe siècle», *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l' Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968* [Bibliothèque de l' Institut Hellenique d' Études Byzantines et Post-byzantines de Venise, 4], Venise 1971, σ. 193-221, κυρίως σ. 199.

87. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* (έκδ. Aug. Heisenberg - P. Wirth), σ. 155.3-6. – Βλ. R. Guiland, «Fonctions et dignités des eunuques», *EB* 2 (1944) 185-235, ειδικότερα σ. 198 (= *Recherches* I, σ. 185-236, ειδικότερα σ. 208). – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 163. – E. Trapp κ.ά., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* [Veröffentlichungen der Kommission der Byzantinistik, I, 1-12], τεύχ. 1-12, Wien 1976-1994 (στο εξής: *PLP*), αρ. 6417. Για τον Ζαγαρομμάτη βλ. ακόμη H. Ahrweiler, «La politique agraire des empereurs de Nicée», *Byzantion* 28 (1959) 51-66, 135-136 (= *Études*, αρ. IV), ειδικότερα σ. 59-60.

88. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, έκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας*, τόμ. Ζ΄, εν Βενετία - εν Παρισίους 1894 (ανατ. Αθήναι, Hildesheim 1972), σ. 536.27-537.2. – Βλ. R. Guiland, «Eunuques», σ. 198 (= *Recherches* I, σ. 208). – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417.

τά δίκαια τῶν προπαραδοθέντων χωραφίων τῶ πρωτοβεστιαρίτη...⁸⁹. Τον Σεπτέμβριο του 1258 συμμετείχε μαζί με άλλους ευγενείς –... οί πρὸς τοῦ βασιλέως κεκαμωμένοι ἄνδρες εὐγενεῖς καὶ τῆς πρώτης τυγχάνοντες τάξεως... γράφει ο Ακροπολίτης – στη συνωμοσία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282) για την κατάληψη της εξουσίας⁹⁰. Ως πρωτοβεστιαρίτης ο Ζαγαρομάτης τον Ιούλιο του 1251 κατείχε τον τίτλο του σεβαστού σύμφωνα με ένα πατριακό έγγραφο: +Ὁ δοῦλ(ος) τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγ(ίου) ἡμῶν αὐθέντ(ου) καὶ βασιλ(έως) καὶ [πρ]ωτοβεστιαρίτ(ης) Γεώργιο(ς) σε(βαστός) ὁ Ζαγαρομάτης+⁹¹. Στο έγγραφο αυτό σώζεται και μια σφραγίδα του: Ὁ ἅγιος Γεώργιος. Φύλαξ γενοῦ μοι, σῶ συνωνύμω, Μάκαρ, Γεωργίω τῶ πρωτοβεστιαρίτη⁹². Αργότερα, ἐπὶ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, του οποίου ἦταν θεῖος, ανταμειφθεὶς προφανῶς για τη συμμετοχή του στη συνωμοσία, ο Ζαγαρομάτης απαντά ως πανυπερσέβαστος σε ένα χρυσόβουλλο του Μαΐου του 1259:... ἀνεθεωρήθη δὲ καὶ π(αρά) τοῦ περιποθ(ή)του θεῖου τ(ῆς) βασιλ(είας) μου,

89. MM IV, αρ. II (Μάρτιος 1235), σ. 11.18-19. – Βλ. R. Guiland, «Eunuques», σ. 198 (= *Recherches I*, σ. 208). – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 177-178. – M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 163. – PLP, αρ. 6417.

90. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 154.10-155.15. – Θεόδωρος Σκουταριώτης, σ. 536.13-537.7. Βλ. και Fr. Dölger, «Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258-1282)», *Festschrift E. Eichmann zum 70. Geburtstag*, Paderborn 1940, σ. 179-190, ειδικότερα σ. 182 (= *Παρασπορά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Ettal 1961, σ. 178-188, ειδικότερα σ. 181). – K. I. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις, 1258-1282. Μελέτη ἐπὶ των βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων*, μετάφρ. Κ. Πολίτης, Αθήνα 1969, σ. 43.

91. *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, αρ. 64 (Ιούλιος [1251]), σ. 160.45-47. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – M. J. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, σ. 210. – PLP, αρ. 6417. Βλ. και Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1797. – R. Guiland, «Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le protovestiarite», *RSBN* ν.σ. 4 (14) (1967) 3-10 (= *Titres*, αρ. XV), ειδικότερα σ. 5.

92. N. Oikonomides, *Collection*, αρ. 134 (Ιούλιος 1251) (= MM VI, σ. 191. – G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 605-606, αρ. 28. – V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 551 [= *Ελληνικά* 6 (1933) 227]. – M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 156). Ἐνα σπάραγμα πιθανόν ἄλλης σφραγίδας του Ζαγαρομάτη ἐξέδωσε ο Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη Ζ΄*, σ. 536 σημ. Ι, ἀπὸ το περιθώριο του φ. 120 του χειρογράφου της *Συνόψεως χρονικῆς* του Θεοδώρου Σκουταριώτη: ἀγιε Ζαγαρομάτην σκέποις. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἐγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 156. – PLP, αρ. 6417.

του πανυπερσεβάστου κῦρ Γε(ω)ρ(γί)ου τοῦ Ζαγαρομμάτου...⁹³. Ως πανυπερσεβάστος αναφέρεται επίσης, αν και όχι ονομαστικά, σε ένα πρατήριο έγγραφο από τη Λέμβο του Αυγούστου του 1263: +Ὁ δοῦλος τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου τοῦ πανυπερσεβάστου καὶ πράκτωρ Μουρμούντων, Θεόδωρος ὁ Σκυλλίτζης+⁹⁴. Με τον ίδιο τίτλο αναφέρεται ο Ζαγαρομμάτης αργότερα και στη Διαθήκη του ηγουμένου της Πάτμου Γερμανοῦ του Δεκεμβρίου του 1272:... καὶ ἀπεκατέστη παρὰ τοῦ Ζαγαρομμάτη καὶ πανυπερσεβάστου κυροῦ Γεωργίου...⁹⁵. Με τον τίτλο της πανυπερσεβάστου απαντά και η γυναίκα του Ζαγαρομμάτη Ειρήνη σε δωρεαστικά γράμματά της χάριν της μονῆς της Θεοτόκου της Λεμβιωτίσσης, τα οποία χρονολογούνται από τον Ιανουάριο του 1253 έως τον Μάιο του 1261, καθώς επίσης και σε ένα χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) του Απριλίου του 1284, που επίσης σώζεται στα έγγραφα της Λέμβου⁹⁶.

Ὅπως γίνεται λοιπόν φανερό από τις πηγές, ο Γεώργιος Ζαγαρομμάτης ποτέ δεν κατείχε ταυτόχρονα τους τίτλους του σεβαστού και του πανυπερσεβάστου, τους οποίους έλαβε διαδοχικά: το αργότερο τον Ιούλιο του 1251 τιμήθηκε με τον τίτλο του σεβαστού από τον Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη και στη συνέ-

93. Έγγραφα Πάτμου Α΄, αρ. 14 (Μάιος 1259), σ. 128.25-26. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1871. – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – R. Guiland, «Protovestiarite», σ. 5. – M. J. Angold, *Byzantine Government*, σ. 210. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417.

94. MM IV, αρ. LXXXVI (Αύγουστος 1263), σ. 158.33-159.2. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 162. Το χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου υπέρ της μονῆς της Παναγίας της Χοζοβιωτίσσης στην Αμοργό του Μαΐου του 1263, όπου αναφέρεται επίσης ο Ζαγαρομμάτης ως πανυπερσεβάστος (MM V, αρ. IV (Μάιος 1263), σ. 259.10-11), θεωρείται, όπως απέδειξε παλαιότερα ο Ι. Σακελίων, «Παραχαραχθέντος βασιλικού χρυσοβούλλου έλεγχος», *ΔΙΕΕ* 2 (1885-1889) 265-275, ως χαλκευμένο. Βλ. και Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1918. – R. Guiland, «Protovestiarite», σ. 5. – Ε. Α. Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου Α΄, σ. 126.

95. Διαθήκη Γερμανοῦ, καθηγουμένου Πάτμου, έκδ. MM VI, αρ. XCVI (Δεκέμβριος 1272), σ. 229.21-233.20, ειδικότερα σ. 231.14-15. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417.

96. MM IV, αρ. CXLVI, I (Ιανουάριος 1253), σ. 232.16-233.25, II (Σεπτέμβριος 1253), σ. 233.26-234.18, III (Απρίλιος 1261), σ. 234.19-235.13, IV (χ.χ.), σ. 235.14-236.10, V (Μάιος 1261), σ. 236.11-26, αρ. VI (Απρίλιος 1284), σ. 31.21-22. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 162, 177-178. – M. J. Angold, *Byzantine Government*, σ. 136, 259 σημ. 58. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417, 6418.

χεια, το αργότερο τον Μάιο του 1259, προήχθη σε πανυπερσέβαστο, το πιθανότερο από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο⁹⁷.

Ένα δεύτερο επιχείρημα της Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου υπέρ της παραπάνω άποψής της, για την ταύτιση της Άννας Κομνηνής του εγγράφου αρ. 55 με τη γνωστή ιστορικό, είναι ότι καμιά άλλη Άννα Κομνηνή δεν μας είναι γνωστή αυτή την περίοδο⁹⁸. Εκτός όμως του γεγονότος ότι η θέση αυτή θα συνιστούσε ένα *argumentum e silentio*, δεν πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι και άλλες εγγονές της Άννας Δαλασσηνής θα έφεραν το όνομα της γιαγιάς τους⁹⁹.

97. Είχε ήδη ολοκληρωθεί η παρούσα εργασία, όταν κυκλοφόρησε η διδακτορική διατριβή της Ε. Α. Μαργαρού για τους τιμητικούς τίτλους και τα επαγγελματικά ονόματα των γυναικών στο Βυζάντιο, όπου γίνεται αναφορά στον Γεώργιο Ζαγαρομάτη και την Άννα Κομνηνή του πατριαρχικού σιγγιλίου (Ε. Α. Μαργαρού, *Τίτλοι*, σ. 101-102, 123). Η Ε. Α. Μαργαρού καταλήγει και αυτή στην παραπάνω διαπίστωση για τη διαδοχική κατοχή των τίτλων του σεβαστού και του πανυπερσεβάστου από τον Ζαγαρομάτη και θέτει ερωτηματικά για την ταύτιση της σεβαστής Άννας Κομνηνής του σιγγιλίου με την ιστορικό Άννα Κομνηνή.

98. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδης, «Anne Comnène», σ. 12. – Της ίδιας, *Εγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 86. Για τα γνωστά στις πηγές πρόσωπα με το όνομα Άννα Κομνηνή τον ΙΑ΄ και τον ΙΒ΄ αιώνα βλ. P. Schreiner, «Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels», *DOP* 25 (1971) 217-248, ειδικότερα σ. 228. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 176-197 (αρ. 32), 380-390 (αρ. 77), 489-492 (αρ. 86), Β΄, σ. 33-43 (αρ. 99), 138-141 (αρ. 126), 302-313 (αρ. 140), 394-417 (αρ. 149), 452-453 (αρ. 154). Βλ. ακόμη L. Stiernon, «Famille Rogerios», σ. 187-191. Με το όνομα της Άννας Κομνηνής σώζονται και τρεις σφραγίδες. Βλ. V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 106 (ΙΑ΄-ΙΒ΄ αι.) (= *Ελληνικά* 4 [1931] 226) (= G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 641, αρ. 9): *Δι' εὐλάβειαν οὐ φέρει θεῖους τύπους / Ἄννης Κομνηνῆς ἢ σφραγὶς ἄλλὰ στίχους*, αρ. 200 (ΙΑ΄-ΙΒ΄ αι.) (= *Ελληνικά* 4 [1931] 352): *Κομνηνοδοικῶν ἐκ γένους σφραγὶς Ἄννης*, αρ. 462 (αρχὴ ΙΒ΄ αι.) (= *Ελληνικά* 6 [1933] 93): *Σφραγὶς τύπος πέφυκε Κομνηνῆς Ἄννης*. – Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδης, «Anne Comnène», σ. 14 σημ. 30.

99. Η Άννα Κομνηνή ως πρωτότοκη κόρη του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού έφερε το όνομα της γιαγιάς της. Βλ. Ιωάννης Ζωναράς ΙΙΙ, σ. 738.12-13: *Ἐγένετο δὲ θυγάτριον ἢ Ἀννούστα τῷ βασιλεῖ, ὄπερ Ἄννα ὠνομάσθη διὰ τὴν πατρομήτορα...* – Βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 176. Για τις συνήθειες που ακολουθούσαν στην ονοματοδοσία των Βυζαντινών ειδικότερα επί Κομνηνών – που σε κάποια σημεία, όπως η μεταβίβαση στους εγγονούς του ονόματος των πάππων τους, φαίνεται ότι δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες συνήθειες των συγχρόνων Ελλήνων – βλ. L. Stiernon, «Les origines du despotat d'Épire. A propos d'un livre récent», *REB* 17 (1959) 90-126, ειδικότερα σ. 114. – Του ίδιου, «Famille Rogerios», σ. 184 σημ. 1. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 34-35. Βλ. ακόμη Α. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ἠπειρο κατά τον 13ο αἰώνα* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 4], Αθήνα 1990, σ. 150-157, με χρήσιμες παρατηρή-

Η διερεύνηση ακριβώς αυτής της περίπτωσης μπορεί να προσφέρει τη δυνατότητα για τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων για την επίλυση του προβλήματος και κάποια εξήγηση της σχέσης της Άννας Κομνηνής του εγγράφου με την Πάτμο, αν δεχτούμε παρά την έλλειψη μαρτυρίας ότι το σέκρετον του Μυρελαίου είχε μεταβιβαστεί σε κάποια εγγονή της Άννας Δαλασσηνής.

Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου αναφέρει μια τέτοια περίπτωση, την οποία όμως δεν αποδέχεται¹⁰⁰. Πρόκειται για την ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα, θυγατέρα του Μιχαήλ Ταρωνίτη και της αδελφής του αυτοκράτορα Μαρίας Κομνηνής, η οποία σύμφωνα με τον Κ. Βαζζός έφερε το όνομα της γιαγιάς της Άννας Δαλασσηνής¹⁰¹. Το γεγονός ότι η θυγατέρα ενός Ταρωνίτη φέρει το επώνυμο των Κομνηνών, της μητέρας της δηλαδή, δεν πρέπει να ξενίζει, καθώς αποτελούσε συνήθεια αυτή την εποχή τα παιδιά να παίρνουν το επώνυμο της μητέρας ή των εκ μητρός πάππων τους, αν προερχόταν από πιο επιφανή οικογένεια¹⁰².

σεις για τη χρήση των ονομάτων στην Ήπειρο τον ΙΓ' αιώνα. Για την ονοματοδοσία των Βυζαντινών βλ. και Α. Ρ. Kazhdan, «Names, personal», *ODB* 2, σ. 1435-1436. Επιπρόσθετα για την ονοματοδοσία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στην πρώιμη περίοδο βλ. Δ. Μισίου, «Η πολιτική σημασία της ονοματοδοσίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων», *Βυζαντικά* 3 (1983) 135-159.

100. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Anne Comnène», σ. 14 σημ. 34.

101. Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 124-127 (αφ. 20) και ειδικότερα σ. 124 σημ. 1. Για τον Μιχαήλ Ταρωνίτη και τη Μαρία Κομνηνή βλ. τη βιβλιογραφία παραπάνω σημ. 80-82. Επιπρόσθετα βλ. G. Zacos - A. Vegliery, *Byzantine Lead Seals I/3*, αφ. 2710-2712. – Ν. Οικονομίδης, *Collection*, αφ. 101. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε, όπως θα δούμε και παρακάτω, ότι ο Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 37-38 (αφ. 1), 121-122 (αφ. 18), 122-123 (αφ. 19) κ.ε., Β', σ. 108 (αφ. 120), 109 (αφ. 121), 137-138 (αφ. 125) κ.ε., συνηθίζει σε αρκετές περιπτώσεις να προτείνει το όνομα κάποιων προσώπων που μας παραδίδουν ανώνυμα οι πηγές, λαμβάνοντας υπόψη τη συνήθεια που υπήρχε και στο Βυζάντιο οι πρωτότοκοι εγγονοί να λαμβάνουν το όνομα των πάππων τους. Βλ. και όσα αναφέρουμε παραπάνω σημ. 99.

102. Για το θέμα αυτό βλ. L. Stiernon, «Origines», σ. 115-116. – Του ίδιου, «Famille Rogerios», σ. 184 σημ. 1. – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 33. Βλ. ακόμη Α. Κιουσοπούλου, *Θεσμός*, σ. 155-157, για αντίστοιχα παραδείγματα που παρατηρούνται στην Ήπειρο τον ΙΓ' αιώνα. Μια γνωστή περίπτωση για παράδειγμα από την περίοδο που εξετάζουμε είναι αυτή των παιδιών του Νικηφόρου Βρεννίου και της Άννας Κομνηνής, τα οποία έφεραν τα ονόματα: Αλέξιος Κομνηνός, Ιωάννης Δούκας, Ειρήνη Δούκαινα και [Μαρία] Βρυένναινα Κομνηνή. Βλ. D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 113-114 (αφ. 78-79). – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 197, 308-331 (αφ. 65-68). Και η Άννα Κομνηνή όμως φαίνεται ότι έφερε και το οικογενειακό όνομα της μητέρας της Ειρήνης Δούκαινας. Ως Δούκαινα απαντά στον τίτλο ενός ποιήματος που της αφιέρωσε ο Θεόδωρος Πρόδρομος (*Ποιήματα*, αφ.

Η περίπτωση της ανώνυμης αυτής Κομνηνής αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της σφραγίδας του Μιχαήλ που φέρει το έγγραφο που εξετάζουμε και αντίθετα με τη Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου δεν αποκλείω την πιθανότητα η ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα να ταυτίζεται με την Άννα Κομνηνή του εγγράφου.

Η ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα σύζυγος του σεβαστού Μιχαήλ, ενός πολύ γνωστού αξιωματούχου επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, γιου του σεβαστού Κωνσταντίνου, στον οποίο αναφερθήκαμε πιο πάνω¹⁰³. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή ο Μιχαήλ ήταν νυμφευμένος με μια ανεψιά των Κομνηνών και τον Απρίλιο του 1081 συνόδευσε μαζί με τον έπαρχο Ραδηνό τον έκπτωτο Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) στη μονή της Περιβλέπτου. Είναι η πρώτη του αναφορά στις πηγές: *Οί δέ Κομνηνοί τὰ βασίλεια καταλαβόντες παραχρήμα τὸν ἐπ' ἀνεψιᾷ γαμβρόν αὐτῶν Μιχαήλ, ὃς ἐν ὑστέροις καιροῖς λογοθέτης τῶν σεκρέτων ἐχρημάτισε, πέμπουσιν πρὸς αὐτόν* [ενν. τον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη]. *Ὁ δὲ ἀπελθὼν μετὰ τοῦ τηνικαῦτα ἐπάρχου (ὁ Ῥαδηνός δὲ οὗτος ἦν) εἰσαγαγὼν τὸν βασιλέα εἰς ἀκάτιόν τι μικρὸν ἀπέρχεται μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν τῆς Περιβλέπτου περιώνυμον μονήν· εἶτα τὸ μοναδικὸν αὐτῷ ἄμφω προτρέπονται ἀμφιάσασθαι σχῆμα*¹⁰⁴.

XXXVIII [Εἰς τὴν σοφωτάτην πορφυρογέννητον καὶ καισάρισσαν κυρὰν Ἄνναν τὴν Δούκαιναν, περὶ τῶν ἑαυτοῦ], σ. 377), ἐνὸς τοῦ ἴδιου σε ἄλλο ποίημά του τὴν ὀνομάζει *Δουκικὸν θρύλλημα* (Ποιήματα, αρ. XXXIX [Ἐπιτάφιοι τῆς γυναικὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ πανευτυχεστάτου καισαροῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου, κυρᾶ Θεοδώρα], σ. 383.43). – Βλ. D. I. Polemis, *Doukaí*, σ. 134-135 (αρ. 107). – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 176.

103. Για τον Μιχαήλ βλ. Ch. Diehl, «Un haut fonctionnaire byzantin: le logothète (τῶν σεκρέτων)», *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Paris 1933, σ. 217-227, ἐιδικότερα σ. 218-219. – D. I. Polemis, *Doukaí*, σ. 64 σημ. 6 (αρ. 24). – P. Gautier, «Jean Tzetzés», σ. 216-217. – Του ἴδιου, «Synode», σ. 237-238 (αρ. 6). – R. Guiland, «Curopalate», σ. 226. – Του ἴδιου, «Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin», *REB* 29 (1971) 5-115, ἐιδικότερα σ. 84. – W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 311 (αρ. 169). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 208-209 (αρ. 134). – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 124-127 (αρ. 20). Βλ. ἀκόμη Fr. Dölger, «Kodikellos», σ. 26 (= *Byzantinische Diplomatie*, σ. 29) καὶ B. Leib, *Anne Comnène Alexiade (régne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)* [Collection Byzantine, publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé], τόμ. I, Paris 1937 (ανατ. 1967), σ. 173-174, οἱ ὁποῖοι λανθασμένα ταυτίζουν τον Μιχαήλ με τον κουνιάδο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Δούκα.

104. Άννα Κομνηνή I, σ. 103.1-8. – Βλ. Fr. Dölger, «Kodikellos», σ. 26 (= *Byzantinische Diplomatie*, σ. 29). – Ch. Diehl, «Logothète», σ. 218. – D. I. Polemis, *Doukaí*, σ. 64 σημ. 6. – P. Gautier,

Αν και δεν υπάρχει ρητή μαρτυρία στις πηγές, παλαιότερα η S. De Jongh υποστήριξε στην αδημοσίευτη διδακτορική της διατριβή για τη γενεαλογία των Κομνηνών τη θέση ότι η ανώνυμη κόρη του Μιχαήλ Ταρωνίτη και της Μαρίας Κομνηνής ήταν σύζυγος του Μιχαήλ και τοποθέτησε χρονικά τη γέννησή της περί το 1063-1065 και τον γάμο της με τον Μιχαήλ περί το 1078-1080¹⁰⁵. Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο Κ. Βαρζός, ο οποίος παρατηρεί ότι καμιά άλλη αυτή την περίοδο δεν θα μπορούσε να είναι η παντρεμένη ανειψιά των Κομνηνών για την οποία κάνει λόγο η Άννα Κομνηνή εκτός από την ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα, η οποία κατά τον ίδιο είχε γεννηθεί περί το 1063-1064 ή περί το 1063-1065 και είχε παντρευτεί τον Μιχαήλ περί το 1078-1079¹⁰⁶.

Για τη σταδιοδρομία του Μιχαήλ διαθέτουμε σημαντικές πληροφορίες. Τον Μάιο του 1082 απαντά ως πρωτοκουροπαλάτης και μέγας δρουγγάριος της βίγλας σε μια νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, όπου επίσης αναφέρεται ως γαμπρός του αυτοκράτορα: *Ἐπει δὲ ὁ τὰ πρωτοτόκια φέρων τῶν παιδῶν τοῦ σεβαστοῦ, ὁ μέγας ἐπιφανέστατος πρωτοκουροπαλάτης κῦρος μιχαήλ, καὶ μέγας δρουγγάριος τῆς βίγλης, ὁ περιπόθητος γαμβρὸς τῆς βασιλείας ἡμῶν...*¹⁰⁷. Σε ένα διαφορετικό τμήμα της ίδιας νεαρᾶς, που εξέδωσε ο Κ. Ι.

«Jean Tzetzés», σ. 216. – Του ίδιου, «Synode», σ. 241. – R. Guiland, «Logothètes», σ. 76, 84. – Του ίδιου, «Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin – L'Éparque. I. L'Éparque de la ville – Ὁ ἑπαρχὸς τῆς πόλεως», *BS* 41 (1980) 17-32, 145-180, ειδικότερα σ. 157. – Α. Α. Γλαβίνας, *Η ἐπὶ Αλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ιερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ αγίων εἰκόνων ἐρις (1081-1095)* [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται, 3], Θεσσαλονίκη 1972, σ. 183. – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 208. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 125-126.

105. S. De Jongh, *La généalogie des Comnène de Byzance*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bruxelles 1937, σ. 10. Την άποψη της S. De Jongh επανέλαβε και ο D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 64 σημ. 6. Πβλ. P. Gautier, «Jean Tzetzés», σ. 216 σημ. 47, ο οποίος υποστηρίζει ότι η S. De Jongh έκανε την παραπάνω ταύτιση χωρίς απόδειξη. Βλ. και Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 208 σημ. 1.

106. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 64 σημ. 3 και κυρίως σ. 124 και σημ. 2 και 3.

107. Νεαρά αρ. 19 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), Ι. και Π. Ζέπος, *JGR* I, σ. 293.9-12 (= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR* III, σ. 343.29-32). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1082. – R. Guiland, «Drongaire de la veille», σ. 352 (= *Recherches* I, σ. 575). – Του ίδιου, «Curopalate», σ. 226. – P. Gautier, «Jean Tzetzés», σ. 216. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 126. Στη νεαρά αρ. 21 του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που οι εκδότες της χρονολογούν τον Ιούλιο του 1082, απαντά ένας κουροπαλάτης και δρουγγάριος της βίγλας (Νεαρά αρ. 21 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), Ι. και Π. Ζέπος, *JGR* I, σ. 299.5-6, 302.30 [= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR* III, σ. 351.7-8, 355.27-28]). Η πληροφορία αυτή είχε οδηγήσει παλαιότερα τον P. Gautier, «Jean Tzetzés», σ. 217 σημ. 48, να εκ-

Δυοβουνιώτης από τα κατάλοιπα του Σπ. Π. Λάμπρου, απαντούν επίσης αναφορές στον Μιχαήλ: *Ἡ βασιλεία μου καὶ νόμῳ στοιχοῦσα καὶ θεοῦ φόβῳ στοιχειουμένη χρυσόβουλλον λόγον ἐξέθετο τῷ μεγαλεπιφανεστάτῳ πρωτοκουροπαλάτῃ καὶ μεγάλῳ δρουγγαρίῳ τῆς βίγλας τῷ περιποθῆτῳ αὐτῆς γαμβρῶ... Ὁ πρωτοκουροπαλάτης κύρ Μιχαήλ καὶ τῆς βίγλας μέγας δρουγγάριος τὴν ὄλην . . . ἦς οὐσίας οἰκονομίαν ἀναδεξάμενος*¹⁰⁸. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1090, ο Μιχαήλ απαντά για πρώτη φορά ως σεβαστός και λογοθέτης των σεκρέτων στον τρίτο πρόλογο του Νομοκάνονος εις ΙΔ' τίτλους, όταν ανέθεσε σε κάποιον βέστη Θεόδωρο να συμπληρώσει το κείμενο των πολιτικών νόμων στο νομικό μέρος των κεφαλαίων, όπου υπήρχαν έως τότε απλές παραπομπές διά αριθμητικών στοιχείων, που καθιστούσαν τη χρήση του Νομοκάνονος ιδιαίτερα δύσκολη και κοπιώδη: *Ἐπεὶ δὲ καὶ τοῦτο πρὸς αὐτοτελῆ καὶ πανταχόθεν ἔχουσιν τὸ ἀνεπίληπτον ἀριότατον ἀναπληρωθῆναι ἔχρην τὸ ὑστέρημα· ἔτη μετὰ τὸν προγραφέντα χρόνον παρῆλθε, σὺν τοῖς διακοσίοις ζ', καὶ τὰ πάντα μέγας ἀνὴρ, καὶ γένος καὶ βίον καὶ λόγον καὶ τρόπον, ὄνομα αὐτῷ Μιχαήλ, τὴν ἀξίαν σεβαστός, καὶ τοὺς προεστῶτας τῶν σεκρέτων εἰληφώς, τὸ πρᾶγμα βάλλεται κατὰ νοῦν, ὑπογραφεῖ τε χρῆται τῶν ὑπηκόων ἐνί, Θεοδώρῳ βέστη καὶ τοῦ βουλήματος πληρωτῆ, καὶ δι' αὐτοῦ τὰ ζητούμενα κατὰ μέρος κεφάλαια, ἐκ τοῦ πολυσχιδοῦς τῶν νόμων συντάγματος ἐρανισάμενος συνηρημολόγησε τῷ προκειμένῳ συντάγματι*¹⁰⁹. Με τον

φράσει την άποψη ότι πρόκειται για έναν lapsus calami. Την ίδια άποψη επανέλαβε και ο Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 126. Στη νέα έκδοση όμως του δευτέρου μέρους των *Regesten* του Fr. Dölger η νεαρά χρονολογείται από τον P. Wirth τον Ιούλιο του 1092 (Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1168c), εποχή που το αξίωμα του μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλας κατείχε ο Ιωάννης Θρακῆσιος ή Σκυλίτζης. Βλ. σχετικά R. Guiland, «Drongaire de la veille», σ. 352 (= *Recherches I*, σ. 575). - P. Gautier, «Synode», σ. 249. - Του ίδιου, *Lettres*, σ. 86-87, με αναφορά στις πηγές.

108. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, «Νεαράι Αλεξίου Κομνηνού», *NE* 17 (1923) 321-327, ειδικότερα σ. 322. - Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1082. - R. Guiland, «Curopalate», σ. 226.

109. *Κανόνες εις τίτλους δέκα και τέσσαρες*, έκδ. J. B. Pitra, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta iussu Pij IX. Pont. Max.*, τόμ. II: *A VI ad IX saeculum*, Rome 1868, σ. 433-637, ειδικότερα σ. 449.6-450.5. Βλ. και J.-A.-B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l' empire d' Orient, depuis la mort de Justinien jusqu' à la prise de Constantinople en 1453*, τόμ. III, Paris 1846 (ανατ. Osnabrück 1966), σ. 429-430. - Βλ. P. Gautier, «Jean Tzetzes», σ. 217. - Του ίδιου, «Synode», σ. 237-238. - Μ. Μ. Petrović, *Ο Νομοκάνων εις ΙΔ' τίτλους και οι βυζαντινοί σχολιασταί. Συμβολή εις την έρευναν των θεμάτων περι σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και των επι-*

ίδιο τίτλο και το ίδιο αξίωμα μετείχε στα τέλη του 1094 στη Σύνοδο των Βλαχερνών:... τοῦ σεβαστοῦ καὶ λογοθέτου κῦρ Μιχαήλ...¹¹⁰. Για τελευταία φορά μαρτυρείται ως λογοθέτης των σεκρέτων τον Μάιο του 1109 σε ένα χρυσόβουλλο για τη μονή της Λαύρας, σύμφωνα με το οποίο είχε προβεί τον προηγούμενο χρόνο κατόπιν αυτοκρατορικού ορισμού σε καταμέτρηση της γης (γεωδησίαν) της περιοχής της Θεσσαλονίκης: *Τηνικαῦτα δὲ ὁ πανσέβαστο(ς) σεβαστό(ς) (καὶ) λογοθέτ(ης) τῶν σεκρέτων κῦ(ρ) Μιχαήλ τὴν [τ]ῆς ὄλης Θεσσαλον(ίκης) γεωδησίαν ἡμετέρῳ ποιησάμενο(ς) ὄρισμῶ, καὶ ἀντὰ τὰ τ(ῆς) μο(νῆς) [ἀ]νεμετρήσατο κτήματ(α)...*¹¹¹. Ως λογοθέτης ο Μιχαήλ αναφέρεται και από τον Ιωάννη Τζέτζη στο γνωστό ποίημά του για την καταγωγή του (*Ὅτι ο Τζέτζης κατὰ μητέρα Ἰβήρει γένει, κατὰ δὲ πατέρα καθαρῶς Ἑλλάδος γονῆς*), που περιλαμβάνεται στο έργο του *Χιλιάδες*:... *ἄφ' ἧς ὁ περιώνυμος ὁ μέγας Κωνσταντῖνος, ἢ ὁ μέγας ὁ δρουγγάριος, εἷς Σεβαστός ἐν βίῳ, ἢ τοῦ λογοθέτου τοῦ κλεινοῦ πατῆρ τοῦ θρυλλουμένου, ἢ μετὰ θανὴν τῆς ἑαυτοῦ παρθενικῆς συζύγου ἢ γεννᾷ τὴν μητρομήτορα ἦν ἔφημεν τοῦ Τζέτζου...*¹¹². Σώζεται επίσης μια σφραγίδα του Μιχαήλ, όπου απαντά με τον τίτλο του σεβαστού: *Κ(ύρι)ε βοήθει Μιχ(αήλ) σεβαστῶ*¹¹³.

σκόπων Παλαιάς και Νέας Ρώμης, Αθήναι 1970, σ. 42. – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 208-209. – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 127. – Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1999 (α' έκδ. 1986), σ. 240-241.

110. *Πρακτικά Συνόδου Βλαχερνών*, σ. 217.10. – Βλ. D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 64 σημ. 6. – P. Gautier, «Jean Tzetzes», σ. 217. – Του ίδιου, «Synode», σ. 237. – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 209. – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 126.

111. *Actes de Lavra I*, αρ. 58 (Μάιος 1109), σ. 303.24-26. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1245b. – P. Gautier, «Jean Tzetzes», σ. 217. – Του ίδιου, «Synode», σ. 238. – R. Guillard, «Logothètes», σ. 84. – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 209. – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 126-127.

112. Ιωάννης Τζέτζης, *Ἱστορίαι ὄνπερ ἐμνήσθη ἐν μιᾷ τῶν αὐτῶν ἐπιστολῶν*, έκδ. P. A. M. Leone, *Ioannis Tzetzae Historiae* [Pubblicazioni dell' Istituto di Filologia Classica, Università degli Studi di Napoli, I], Napoli 1968, σ. 190.585-191.630, ειδικότερα σ. 190.597-191.601. Βλ. και την έκδοση του ποιήματος από τον P. Gautier, «Jean Tzetzes», σ. 209.585-211.630, ειδικότερα σ. 209.597-601.

113. W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 169 (τέλος ΙΑ' /αρχή ΙΒ' αι.) (= G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 582, αρ. 4). Βλ. ακόμη τις σφραγίδες: P. Speck κ.ά., *Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West)* [Ποικίλα Βυζαντινά, 5], Bonn 1986, αρ. 94 (ΙΑ' /ΙΒ' αι.): [Μήτηρ Θεοῦ. Γραφάς [σφ]ραγίζ[ω Μ]ιχαήλ τοῦ... – W. Seibt - M. L. Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien 1997, αρ. 4.1.3 (τελευταίο τρίτο ΙΑ' αι.) (= G. Zacos, *Byzantine Lead Seals II*, αρ.

Είναι πολύ πιθανόν λοιπόν η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 να ταυτίζεται με τη σύζυγο του σεβαστού Μιχαήλ, στον οποίο κατά πάσα πιθανότητα ανήκε και η σφραγίδα που φέρει το έγγραφο¹¹⁴. Στον σεβαστό Μιχαήλ αποδίδει τη σφραγίδα του εγγράφου, παρόλο που απορρίπτει την προτεινόμενη ταύτιση, και η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, η οποία σημειώνει για το θέμα αυτό: «Επομένως δυνάμεθα μετά πολλής πιθανότητας νά ταυτίσωμεν τὸν Μιχαήλ τοῦ παρόντος σιγίλλιου μὲ τὸν ὁμώνυμον λογοθέτην τῶν σεκρέτων, ὁ ὁποῖος, ἐν ὀνόματι προφανῶς τῆς Ἄννης Κομνηνῆς, ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν Νικήταν Κατακαλῶν νά ἐκτελέσῃ τὴν σχετικὴν πράξιν καὶ νά ἐκδώσῃ τὸ σιγίλλιον, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ἐκύρωσε διὰ τῆς σφραγίδος του»¹¹⁵.

Πράγματι ως λογοθέτης των σεκρέτων ο Μιχαήλ είχε την εποπτεία της κρατικής διοίκησης, γεγονός που θα μπορούσε να δικαιολογήσει την ανάμειξή του σε μια τοπική υπόθεση στη Λέρο¹¹⁶. Μια ανάλογη τέτοια περίπτωση είναι αυτή που αναφέραμε πιο πάνω για την καταμέτρηση της γης της περιοχής της Θεσσαλονίκης το 1107-1108, στην οποία προέβη ο Μιχαήλ κατόπιν αυτοκρατορικού ορισμού για τη διασφάλιση των συμφερόντων της μονής της Λαύρας¹¹⁷.

578): +Σφραγίς Μιχαήλ, οὗ βλέπεις (καὶ) τοὺς λόγους.

114. Την άποψη ότι η σεβαστή Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 είναι η σύζυγος του Μιχαήλ υποστηρίζει, χωρίς να προχωρεί όμως στην εξέταση του προβλήματος, και ο J.-Fr. Vannier, «Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique», εν J.-Cl. Cheynet - J.-Fr. Vannier, *Études prosopographiques* (όπως στη σημ. 38), σ. 123-187, ειδικότερα σ. 147 σημ. 7, ο οποίος σημειώνει: «Son épouse est sans doute la sébastè Anna Comnène mentionnée dans un acte des archives de Patmos, t. II, éd. Nystazopoulou-Pelekidi, Athènes, 1980, p. 82-83, 86-88...».

115. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β'*, σ. 88. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 11.

116. Για τον λογοθέτη των σεκρέτων, τη δημιουργία του αξιώματος και τις αρμοδιότητές του βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 34. – Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 17-18 σημ. 1. – Του ίδιου, «Kodikellos», σ. 26 σημ. 113 (= *Byzantinische Diplomatie*, σ. 29 σημ. 113). – Ch. Diehl, «Logothète», σ. 217-227 (βιβλιοχρ. G. Stadtmüller, *BZ* 34 [1934] 373-379). – L. Brehier, *Institutions*, σ. 141, 168, 270-271. – H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 200-202. – R. Guiland, «Logothètes», σ. 75-84. – P. Gautier, «Synode», σ. 237-238. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 132-133. – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 126 σημ. 12. – P. Magdalino, «Innovations in Government», εν M. Mullett - D. Smythe (έκδ.), *Alexios I Komnenos, Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989* [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], τόμ. I: *Papers*, Belfast 1996, σ. 146-166, ειδικότερα σ. 153-155.

117. Βλ. παραπάνω σημ. 111.

Στην περίπτωση μάλιστα που δεχτούμε ότι η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 είναι η ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα και ότι η τελευταία είχε διαδεχτεί τη γιαγιά της στη διεύθυνση του σεκρέτου του Μυρελαίου, τότε λόγω της συζύγου του ο Μιχαήλ θα είχε και προσωπικό ενδιαφέρον για να επέμβει σε μια υπόθεση παλαιάς κήσης του σεκρέτου. Ομοίως η υπεύθυνη του σεκρέτου του Μυρελαίου θα ενδιαφερόταν άμεσα για την ομαλή εξέλιξη των πραγμάτων στη Λέρο, όπως παλαιότερα και η Άννα Δαλασσηνή είχε επέμβει για τη διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των μοναχών και των οικητόρων των γειτονικών αγρών του Παρθενίου¹¹⁸.

Ένα πρόσθετο στοιχείο, που ενισχύει την πιθανότητα της μεταβίβασης του σεκρέτου του Μυρελαίου από την Άννα Δαλασσηνή στην ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα, παρέχει ο Ιωάννης Ζωναράς, ο οποίος, στο προαναφερθέν χωρίο όπου κάνει λόγο για την προαγωγή του Μιχαήλ Ταρωνίτη σε πανυπερσέβαστο, γράφει για την ιδιαίτερη αγάπη της Άννας Δαλασσηνής προς την κόρη της Μαρία: *Τὸν μὲν οὖν Ταρωνίτην τῇ πρώτῃ συνεζευγμένον τῶν ἀδελφῶν, πάνυ στεργομένη πρὸς τῆς μητρὸς καὶ πρὸς αὐτῶν τιμωμένη, πανυπερσέβαστον ὠνόμασαν, καὶ τοῦτο καινίσαντες τὸ ἄξιωμα*¹¹⁹. Δεν θα ήταν λοιπόν απίθανο εξαιτίας αυτής της σχέσης η Άννα Δαλασσηνή να είχε μεταβιβάσει το σέκρετον στην κόρη της αγαπημένης της θυγατέρας Μαρίας¹²⁰.

Εκτός από την ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα ο Κ. Βαζζός στη μελέτη του για τη γενεαλογία των Κομνηνών αναφέρει άλλες πέντε ανώνυμες Κομνηνές της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που ο ίδιος θεωρεί πιθανόν ότι έφεραν το όνομα Άννα. Οι τέσσερις ήταν επίσης εγγονές της Άννας Δαλασσηνής, πρωτότοκες κόρες των γιων της Μανουήλ, Ισαακίου, Αδριανού και Νικηφόρου¹²¹. Η πέμπτη ήταν δισεγγονή της Άννας Δαλασσηνής, δευτερότοκη κόρη της εγγο-

118. Πβλ. Μ. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 14 σημ. 34, η οποία σημειώνει: «Mais il serait difficile d'expliquer pourquoi une nièce de l'empereur – qui n'a jamais joué un rôle dans la vie politique de l'empire – ferait émettre un acte concernant directement le couvent impérial de Patmos et la région de Léros, qui se trouvait sous le patronage de la puissante Anna Dalassène».

119. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 732.6-9. Βλ. και παραπάνω σημ. 81.

120. Την υπόδειξη του χωρίου και τη σημαντική αυτή παρατήρηση οφείλω στην καθηγήτριά μου κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα.

121. Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 122-123 (αρ. 19), 145-146 (αρ. 24), 267 (αρ. 42), 268-272 (αρ. 44), με αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

νής της Μαρίας¹²². Ως σεβαστή μαρτυρείται με βεβαιότητα η θυγατέρα του Νικηφόρου Κομνηνού, σύζυγος του σεβαστού Γρηγορίου Πακουριανού του νεωτέρου¹²³. Θεωρείται όμως σχεδόν βέβαιο ότι και των υπολοίπων οι σύζυγοι ως συγγενείς εξ αγχιστείας του αυτοκράτορα θα έφεραν τον τίτλο του σεβαστού, που την περίοδο αυτή σύμφωνα με τον L. Stiernon αποδιδόταν στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας¹²⁴. Θα μπορούσε λοιπόν το έγγραφο αρ. 55 να αφορούσε κάποια από τις παραπάνω ανώνυμες Κομνηνές; Είναι ένα ερώτημα στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί κάποια απάντηση. Παραμένει όμως ως πιθανότητα.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να κάνουμε και κάποιες υποθέσεις για το αξίωμα του Νικήτα Κατακαλών. Ως ενεργών κατ' εντολήν της σεβαστής Άννας Κομνηνής και του Μιχαήλ ο Κατακαλών πιθανόν να κατείχε κάποιο αξίωμα στο σέκρετον του Μυρελαίου ή γενικότερα στις υπηρεσίες των ευαγών οίκων ή ακόμη κάποιο ανώτερο αξίωμα στις οικονομικές υπηρεσίες του κράτους. Στα πατμακά έγγραφα της περιόδου μαρτυρούνται τέτοιοι αξιωματούχοι, όπως ο βασιλικός νοτάριος του σεκρέτου του Μυρελαίου και ο οικονόμος των ευαγών οίκων¹²⁵. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον προκαλεί η αναφορά:... β(ασιλική) νοτ(ά)ρ(ι)ε) καί άντι(προ)σωπ(ών) έν τ(ώ) σεκ(ρέ)τ(ω) τοῦ οἰ(κου) μου τοῦ Μυρελαίου...¹²⁶. Επίσης σε πατμακό έγγραφο της ίδιας περιόδου έχουμε για παράδειγ-

122. Κ. Βαζζός, *Γεναλογία Α'*, σ. 338 (αρ. 72). Η ανώνυμη αυτή Κομνηνή ήταν κόρη του Νικηφόρου Κατακαλών Ευφορβηνού και της Μαρίας Κομνηνής, για τους οποίους βλ. παραπάνω σημ. 83.

123. Για τον Γρηγόριο Πακουριανό τον νεώτερο, εγγονό του ομώνυμου σεβαστού και μεγάλου δομestίκου, βλ. L. Stiernon, «Sébate et gambros», σ. 228. – Κ. Βαζζός, *Γεναλογία Α'*, σ. 269-270 (αρ. 44). – P. Gautier, *Lettres*, σ. 98-100 (αρ. 29).

124. Βλ. L. Stiernon, «Sébate et gambros», σ. 227-229, ο οποίος ειδικότερα, σ. 227, σημειώνει: «La collation du titre de sébate et de ses composés s' est faite dès l' origine à tous les membres de la famille impériale et à tous ceux qui s' unirent à elle par mariage».

125. *Έγγραφα Πάτμου Α'*, αρ. 2 (Αύγουστος 1079), σ. 18.17-18, αρ. 3 (Οκτώβριος 1079), σ. 26.51, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 46.77-78, αρ. 6 (Απρίλιος 1088), σ. 63.65, αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.12, 334.18-20, 22-24, Β', αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 60, verso, στ. 1-7. Ειδικότερα για το αξίωμα του οικονόμου των ευαγών οίκων βλ. Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 40-42. – W. Seibt, «Prosopographische Konsequenzen aus der Umdatierung von Grumel, Regestes 933 (Patriarch Eustathios anstelle von Eustratios)», *JÖB* 22 (1973) 103-115, ειδικότερα σ. 108-109. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 138-140.

126. *Έγγραφα Πάτμου Α'*, αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.12. Βλ. και N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 139 σημ. 88.

μα την αναφορά των αξιωμάτων του μεγάλου λογαριαστού και του μεγάλου λογαριαστού των ευαγών σεκρέτων¹²⁷.

Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση του εγγράφου αρ. 55 λίγα μπορούμε να προσθέσουμε. Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου προτείνει τη χρονολόγηση μεταξύ 1097-1109, στο διάστημα δηλαδή που η Άννα Κομνηνή κατείχε τον τίτλο της πανυπερσεβάστου¹²⁸. Είναι μια άποψη που με βάση όσα είδαμε παραπάνω δεν μπορεί να ισχύσει. Πέραν τούτου τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μας επιτρέπουν παρά τη διατύπωση μερικών μόνον υποθέσεων. Πιο συγκεκριμένα, αν υποθέσουμε ότι η νέα διένεξη στη Λέρο, στην οποία αναφέρεται το έγγραφο, δεν πρέπει να απείχε πολύ χρονικά από την προηγούμενη διαφορά που διευθετήθηκε τον Απρίλιο του 1089, θα μπορούσαμε να προτείνουμε ως επικρατέστερη τη χρονολόγησή του στην τελευταία δεκαετία του ΙΑ' αιώνα. Έτσι μπορούμε να συνδέσουμε την αναφερόμενη στο έγγραφο εκστρατεία με κάποια από τις επιχειρήσεις που διεξήχθησαν αυτή την περίοδο, το πιθανότερο στο Αιγαίο και τη Μικρά Ασία. Είναι γνωστό ότι στο Αιγαίο οι βυζαντινές δυνάμεις ήταν απασχολημένες με τη δράση των Τούρκων πειρατών και κυρίως του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά (Çaka), ο οποίος εξουδετερώθηκε την άνοιξη του 1093, ενώ στη Μικρά Ασία άρχισαν νέες επιχειρήσεις την άνοιξη του 1097, μετά την έναρξη της Πρώτης Σταυροφορίας¹²⁹. Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου

127. Έγγραφο Πάτμου Α', αρ. 18 (Ιούλιος [1099 ή 1114]), σ. 186.436, 438. Για τα αξιώματα αυτά βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 33. – Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 17-19. – P. Lemerle, «Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade, d'après deux documents inédits des archives de Lavra», *Mélanges Raymond Janin*, REB 19 (1961) 258-272 (= *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, Var. Repr., London 1978, αρ. XXVI), ειδικότερα σ. 267. – H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 203-204. – R. Guiland, «Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le logariaste, ó λογαριαστής; le grand logariaste, ó μέγας λογαριαστής», *JÖB* 18 (1969) 101-113 (= *Titres*, αρ. XXI), ειδικότερα σ. 108-113. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 140-141. – V. Laurent, *Corpus* II, σ. 431. – A. P. Kazhdan, «Logariastes», *ODB* 2, σ. 1244-1245, με αναφορά στα σχετικά προβλήματα και τη βιβλιογραφία.

128. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 15. – Της ίδιας, Έγγραφο Πάτμου Β', σ. 84. Τη χρονολόγηση αυτή δέχεται και η E. Malamut, *Iles* II, σ. 477, 483, 500 σημ. 135.

129. Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις από το 1089 και εξής βλ. πρόχειρα F. Chalandon, *Comnène* I, σ. 118 κ.ε. – I. E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Γ': *Ιστορία υστέρως βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*, μέρ. Α': *Τελευταίες λάμπεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1990 (ανατ. 1991), σ. 54 κ.ε. – M. J. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, μετάφρ. Ευαγ. Καργιανιώτη - επιστ. επιμ. Π. Α. Αγαπητός, Αθήνα

υποθέτει, με βάση τη χρονολόγηση του εγγράφου που προτείνει, ότι η εκστρατεία πρέπει να συναφθεί με τις πολεμικές επιχειρήσεις που συνέβησαν λίγο πριν από το 1097 και μέχρι το 1109¹³⁰. Στράτευση πάντως κατοίκων στην περιοχή της Πάτμου δεν μαρτυρείται για πρώτη φορά στο έγγραφο αρ. 55. Σε στράτευση (*στρατεία*) αναφέρεται επίσης το έγγραφο αρ. 54 του Μαΐου του 1089, σύμφωνα με το οποίο ο όσιος Χριστόδουλος ζητούσε την απαλλαγή των δώδεκα στρατευμένων κατοίκων της Πάτμου, που είχαν στρατευθεί το προηγούμενο έτος, και ως αντάλλαγμα τη στράτευση αντίστοιχου αριθμού από τα μέχρι τότε κτήματα του οσίου στην Κω, τα οποία είχαν περιέλθει πλέον εξ ανταλλαγής στο δημόσιο¹³¹. Επιπρόσθετα το γεγονός ότι στην προαναφερθείσα λύση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του Ιουλίου του 1099 ή του 1114 για την εγκατάσταση των παροίκων στις κτήσεις της μονής δεν γίνεται λόγος ούτε έστω κάποια νύξη για οποιαδήποτε διένεξη στη Λέρο, όπως επίσης και η έλλειψη αναφοράς παροίκων στο έγγραφο αρ. 55, αποτελούν ένα επιπλέον στοιχείο για την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων και ενισχύουν ίσως την άποψη για μια πρωιμότερη χρονολόγηση του εγγράφου στην περίπτωση που χρονολογήσουμε τη

1997, σ. 218-223, 257-277. Ειδικότερα για την Πρώτη Σταυροφορία βλ. ακόμη St. Runciman, *A History of the Crusades*, τόμ. I: *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1951 (ανατ. Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney 1988), σ. 1 κ.ε., καθώς επίσης και τις σχετικές μελέτες του ίδιου, του F. Duncalf και του H. S. Fink εν K. M. Setton (έκδ.), *A History of the Crusades*, τόμ. I: M. N. Baldwin (έκδ.), *The First Hundred Years*, Philadelphia 1958 (ανατ. Madison, Wisconsin - London 1969), σ. 220-342, 368-409. Για τη δράση του Τζαχά και όλα τα σχετικά προβλήματα βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (ζακα) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c. 1081-c. 1106)», *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 9-24, 16 (1984) 51-66 (= *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, αρ. IV-V, σ. 71-102). Για τις επιχειρήσεις στο Αιγαίο βλ. ακόμη Θ. Κορρές, «Αντιπαράθεση Βυζαντινών και Λατίνων στο ανατολικό Αιγαίο (11ος-12ος αι.)», *Βυζαντινά* 17 (1994) 317-322.

130. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 85-86.

131. *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, αρ. 54 (Μάιος [1089]), σ. 77.1-79.6. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1153. – Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 21 σημ. 7. – H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 212-213. – Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 109, 113. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. *33-*34, *36-*37. – Ν. Οικονομίδης, «Σημείωμα για το κεκυρωμένο αντίγραφο παλαιών εγγράφων της Πάτμου», *Σύμμεικτα* I (1966) 120-124, ειδικότερα σ. 121. – Του ίδιου, *Fiscalité*, σ. 231-232. – P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 190-191. – P. Lemerle, *Agrarian History*, σ. 226-228. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 79-81. – E. Malamut, *Iles II*, σ. 476, 481, 483.

λύσιν το 1099¹³². Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι στο έγγραφο αρ. 55 δεν γίνεται αναφορά στον όσιο Χριστόδουλο, αλλά την υπόθεση χειρίζονται αόριστα εκ μέρους της μονής οι μοναχοί, γεγονός που ίσως αποτελεί μια ακόμη ένδειξη για την οριοθέτηση ενός *terminus*, αφού, όπως γνωρίζουμε, το θέρους του 1092 επιδρομή των Τούρκων στις νήσους είχε αναγκάσει τον όσιο Χριστόδουλο να καταφύγει στην Εύβοια, όπου πέθανε το πιθανότερο στις 16 Μαρτίου 1093¹³³. Από την άλλη έχουμε κάποιους υποθετικούς *termini* μεταξύ 1090-1109, αν δεχτούμε ότι ο Μιχαήλ που απαντά στο έγγραφο είναι ο σεβαστός και λογοθέτης των σεκρέτων Μιχαήλ¹³⁴.

Ως κατακλείδα της παρούσας εργασίας μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η έλλειψη πηγών καθιστά μη δυνατή την ταύτιση με βεβαιότητα της Άννας Κομνηνής του εγγράφου αρ. 55. Εκείνο όμως που μπορεί να υποστηριχθεί με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία είναι η απόρριψη τόσο της Άννας Δαλασσηνής όσο και της ιστορικού Άννας Κομνηνής. Ειδικότερα για την τελευταία καμιά μαρτυρία δεν συνηγορεί για οποιανδήποτε σχέση της με τη μονή της Πάτμου. Είναι αξιοσημείωτο ότι ούτε η ίδια κάνει κάποια αναφορά στο ιστορικό της έργο.

132. Βλ. παραπάνω σημ. 32. Τη λύσιν χρονολογούν τον Ιούλιο του 1099 οι Fr. Miklosich - I. Müller (MM VI, σ. 94) και ο Fr. Dölger στην πρώτη έκδοση του δευτέρου μέρους των *Regesten* (Fr. Dölger, *Regesten*, αρ. 1214). Βλ. και I. M. Κονιδάκης, *Δίκαιον*, σ. 189-190 σημ. 17. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 97.

133. Βλ. Ε. Α. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 115-124. - Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Α'*, σ. *49-*55. - P. Gautier, «La date de la mort de Christodule de Patmos (mercredi 16 mars 1093)», *Mélanges Venance Grumel II, REB 25* (1967) 235-238, με αναφορά στις πηγές.

134. Μετά τον Μιχαήλ το αξίωμα του λογοθέτη των σεκρέτων ανέλαβε πιθανόν ο Ανδρόνικος Δούκας και με βεβαιότητα πριν από τα τέλη της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού ο σεβαστός Γρηγόριος Καματηρός. Βλ. Ch. Diehl, «Logothète», σ. 218, 223. - P. Gautier, «Synode», σ. 238. - R. Guiland, «Logothètes», σ. 82-83. - Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α'*, σ. 127 σημ. 14. - P. Magdalino, «Innovations», σ. 154, με αναφορά στα σχετικά προβλήματα και τη βιβλιογραφία. Για τον Ανδρόνικο Δούκα βλ. και D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 154 (αρ. 136), 194 (αρ. 233). - P. Gautier, «Jean Tzetzes», σ. 217 σημ. 50. - J.-Fr. Vannier, «Premiers Paléologues», σ. 147-149 (αρ. 13). Επιπρόσθετα για τον Γρηγόριο Καματηρό βλ. D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 78 σημ. 2 (αρ. 32). - P. Gautier, *Michel Paléologue*, σ. 39-41 (αρ. 7). - Του ίδιου, *Lettres*, σ. 73-79 (αρ. 17). - B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 109-111 (αρ. 76). - Ε. Α. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου Α'*, σ. 87-88.